

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

สืบสร้างประวัติศาสตร์วัฒนธรรมอัมพวาสวนนอก ตำบลบางนางลี่

อนุสรณ์ อุณโณ และคณะ

มีนาคม 2547

รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์

สืบสร้างประวัติศาสตร์วัฒนธรรมอัมพวาสวนนอก ตำบลบางนางลี่

อนุสรณ์ อุณโณ

เดช พุ่มคชา

อนุสรณ์ ไชยพาน

อาสาสมัครนักวิจัยท้องถิ่นบางนางลี่

สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

ความเห็นในรายงานนี้เป็นของผู้วิจัย สกว.ไม่จำเป็นต้องเห็นด้วยเสมอไป

คำขอบคุณ

โครงการวิจัยสืบสร้างประวัติศาสตร์วัฒนธรรมอัมพวาสวนนอก ตำบลบางลี่ สำเร็จลุล่วงลงได้ด้วยความสำเร็จของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องจำนวนมาก นับตั้งแต่ชาวบางนางลี่ที่เห็นความสำคัญของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและมีส่วนร่วมในโครงการวิจัยอย่างมีชีวิตชีวา นอกจากรู้สึกเป็น “เจ้าภาพ” และร่วมเป็นอาสาสมัครนักวิจัยท้องถิ่น ดำเนินการวิจัยร่วมกับนักวิจัยภายนอก ชาวบางนางลี่รวมทั้งชาวบางแค ชาวปลายโพรงพาง และชาวสวนหลวง ที่คณะนักวิจัยเดินทางไปเยี่ยมเยียนและพูดคุยด้วย ต่างต้อนรับขับสู้ด้วยความโอบอ้อมอารี และพูดคุยด้วยความเป็นกันเองและออกรสชาติ ทำให้โครงการวิจัยไม่เพียงแต่เป็นการเก็บ รวบรวม และวิเคราะห์ข้อมูล หากแต่เป็นกระบวนการกระชับความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีคุณค่ายิ่ง ขณะที่ในส่วนของผู้ทรงคุณวุฒิที่ช่วยให้ข้อเสนอแนะโครงการวิจัยขอขอบคุณรองศาสตราจารย์ ดร. เสมอชัย พูลสุวรรณ คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ซึ่งให้ความเมตตาเป็นที่ปรึกษาโครงการวิจัยและให้ข้อคิดเห็นที่มีประโยชน์อย่างมาก ขอขอบคุณผู้ทรงคุณวุฒิที่กรุณาให้ข้อเสนอแนะในการเสนอรายงานความก้าวหน้าโครงการวิจัยทั้ง 4 ครั้งเป็นการเฉพาะ ได้แก่ อ.ฉลอง สุนทรวาณิชย์ อ.อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ ผศ.พลปลั่ง คงชนะ อ.ปฐมฤกษ์ เกตุทัต และ รศ. ดร. ปรีดา เฉลิมเผ่า กอนันทกุล นอกจากนี้ โครงการวิจัยขอขอบคุณผู้ทรงคุณวุฒิที่กรุณาให้สัมภาษณ์เป็นกรณีพิเศษ ได้แก่ คุณสุรจิตต์ ชีรเวทย์ ซึ่งไม่เพียงแต่ให้สัมภาษณ์อย่างเป็นกันเอง หากยังให้ข้อมูลเอกสารเกี่ยวกับ จ.สมุทรสงคราม ในด้านต่างๆ ที่มีประโยชน์อย่างมาก และ ดร. ระวี เศรษฐภักดี คณะเกษตร มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ วิทยาเขตกำแพงแสน ซึ่งให้ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับระบบสวนยกร่องภาคกลาง โดยเฉพาะแถบ จ.สมุทรสงคราม อย่างละเอียด

สุดท้ายนี้โครงการวิจัยขอขอบคุณสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ซึ่งเห็นความสำคัญในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ในฐานะที่เป็นวิธีการหนึ่งในการเสริมสร้างความเข้มแข็งแก่ท้องถิ่น และโครงการวิจัยได้ทำหน้าที่ตอบสนองวัตถุประสงค์ข้อนี้ทั้งในส่วนกระบวนการวิจัยและผลการวิจัยในรูปรายงานฉบับนี้

อนุสรณ์ อุณโณ และคณะ

4 มกราคม 2547

บทคัดย่อ

โครงการวิจัยสืบสร้างประวัติศาสตร์วัฒนธรรมอัมพวาสวนนอก ตำบลบางนางลี่ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นบางนางลี่ในกรอบของการปรับตัวของท้องถิ่นต่อบริบททางเศรษฐกิจ การเมือง และนิเวศวิทยา ที่เปลี่ยนแปลงไปในแต่ละช่วงเวลา ทั้งในแง่ของรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน ลักษณะความเป็นชุมชน อัตลักษณ์ระบบเศรษฐกิจ ตลอดจนสำนึกและการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมือง พร้อมกับศึกษาว่าผลของการปรับตัวในด้านต่างๆ สามารถเป็นฐานหรือ “ทุน” ให้กับท้องถิ่นในการเผชิญหน้ากับการเปลี่ยนแปลงที่ยังคงเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องได้อย่างไร โดยอาศัยแนวคิดประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในการกำหนดประเด็น วิธีการ และหลักฐานที่ใช้ในการศึกษา อาศัยทฤษฎีมานุษยวิทยาในเวทีในการพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมกับสิ่งแวดล้อม และอาศัยแนวคิดการวิเคราะห์ทางกรรมและแนวคิดเรื่องเล่าเป็นแหล่งอ้างอิงในการจัดวางสถานะความจริงและความรู้ของงานวิจัย ส่วนระเบียบวิธีวิจัยอาศัยการสัมภาษณ์ การประชุมกลุ่ม การสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม การศึกษาเอกสาร รวมทั้งการจัดให้มีอาสาสมัครนักวิจัยท้องถิ่นทำหน้าที่มีส่วนร่วมในกระบวนการวิจัย โดยพื้นที่ศึกษาครอบคลุม 4 ตำบลในเขต อ.อัมพวา จ.สมุทรสงคราม ได้แก่ ต.บางนางลี่ และบางส่วนของ ต.บางแค ต.ปลายโพรงพาง และ ต.สวนหลวง เนื่องจากตำบลทั้งสี่ต่างตั้งอยู่ในระบบนิเวศเดียวกัน ผ่านการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมคล้ายคลึงกัน และมีเครือข่ายความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงกัน

การศึกษาพบว่าท้องถิ่นบางนางลี่ได้ผ่านกระบวนการปรับตัวเข้ากับเงื่อนไขเชิงนิเวศวิทยา เศรษฐกิจ และการเมืองมาอย่างต่อเนื่อง กล่าวในเชิงนิเวศวิทยา ชาวบางนางลี่สมัยบุกเบิกได้ปรับตัวเข้ากับระบบนิเวศบริเวณรอยต่อปากแม่น้ำด้วยการปลูกสร้างบ้านเรือนเป็นแนวตามริมน้ำและพัฒนาระบบสวนยกร่องสำหรับปลูกพืชผักผลไม้ ขณะที่หลังจากเกิดภาวะน้ำเค็มหนุนสูงจากการกักเก็บน้ำของเขื่อนศรีนครินทร์จนแม่น้ำตาเลลล้นตายหรือให้น้ำตาลลดลงอย่างมาก ชาวบางนางลี่ปรับตัวด้วยการหันไปปลูกพืชอื่น เช่น ส้มโอ ซึ่งเหมาะกับสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไปมากกว่า โดยเฉพาะเมื่อพิจารณาร่วมกับการมีพ่อค้าแม่ค้าขบถยนต์เข้ามารับซื้อผลผลิตถึงที่หลังจากการพัฒนาโครงข่ายถนน ส่วนในเชิงเศรษฐกิจและการเมือง ชาวบางนางลี่สมัยบุกเบิกปรับตัวเข้าระบบเศรษฐกิจแบบตลาดที่กำลังขยายตัวด้วยการพัฒนาระบบเศรษฐกิจแบบตลาดภายในให้ขยายตัวยิ่งขึ้น โดยเฉพาะในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งภาวะเศรษฐกิจถดถอย ชาวบางนางลี่อาศัยเป็นโอกาสในการปรับเปลี่ยนระบบเศรษฐกิจจากกึ่งยังชีพกึ่งตลาดสู่ระบบเศรษฐกิจแบบตลาดอย่างเต็มตัว และแม้ต่อมาในสมัยเร่งรัดพัฒนาประเทศ ท้องถิ่นบางนางลี่จะกลายเป็นชุมชนชายขอบการพัฒนา ซึ่งไม่เพียงแต่ไม่ได้รับการพัฒนาให้เกิดการขยายผลผลิต หากยังถูกดูถูกขูดรีดทรัพยากรและแรงงานเพื่อรองรับการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมและเมือง ชาวบางนางลี่ได้ปรับตัวด้วยการกระจายการผลิตทั้งในและนอกภาคเกษตร และผ่องถ่ายแรงงานส่วนเกินออกนอกภาคเกษตรเพื่อรักษาสถานะการเป็นองค์การผลิตของครัวเรือนไว้ ขณะเดียวกันก็สืบทอดและพัฒนาระบบการเกษตรในแนวทางของเกษตรกรรมยั่งยืน ซึ่งไม่เพียงช่วยให้ครัวเรือนสามารถดำรงอยู่ได้ในเชิงเศรษฐกิจ หากยังเป็นเทคนิคและรูปแบบการทำเกษตรที่เกื้อกูลต่อสิ่งแวดล้อมและสุขภาพของผู้บริโภคในเวลาเดียวกัน

ทั้งนี้ การปรับตัวเข้ากับเงื่อนไขเชิงนิเวศวิทยารวมทั้งบริบททางเศรษฐกิจและการเมืองดังกล่าวส่งผลต่อสภาพสังคมและวัฒนธรรมย่านบางนางลี่อย่างสำคัญ เพราะการตั้งถิ่นฐานริมน้ำส่งผลให้ขอบเขตหรือหน่วยชุมชน

บางนางลี่ไม่ชัดเจน และไม่มีศูนย์กลางที่ใจกลางของชุมชนใดชุมชนหนึ่ง หากแต่อยู่ที่วัดซึ่งเป็นจุดตัดของหอยม ยานต่างๆ ซึ่งเป็นพื้นที่ที่ก่อให้เกิดเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมลักษณะต่างๆ ที่ก้าวข้ามเส้นแบ่งการปกครอง ซึ่งอาศัยจำลองเป็นเกณฑ์ อาทิ กลุ่มผู้ถือศีลอุโบสถ และกลุ่มผู้มีพระอุปถัมภ์ร่วมกัน ขณะที่การปรับเปลี่ยน ระบบการผลิตสู่การทำน้ำตาลมะพร้าวเชิงเดี่ยวยิ่งทำให้บทบาทของวัดในฐานะพื้นที่สาธารณะหรือพื้นที่สำหรับ ประกอบกิจกรรมร่วมกันมีความสำคัญยิ่งขึ้น เพราะนอกจากไม่มีพื้นที่สาธารณะหรือพื้นที่ที่กรรมสิทธิ์ร่วมสำหรับ ประกอบกิจกรรมทางสังคมร่วมกันเนื่องจากที่ดินถูกบุกเบิกเป็นสวนมะพร้าวน้ำตาลส่วนบุคคลจนหมด การทำน้ำตาลมะพร้าวซึ่งใช้แรงงานเข้มข้นอย่างต่อเนื่องไม่เปิดโอกาสให้ชาวบางนางลี่สามารถระดมแรงงานคราวละมาก ๆ ในการผลิตร่วมกันได้ จึงมีแต่เงื่อนไขทางศาสนาและประเพณีต่างๆ ซึ่งมักจัดขึ้นที่วัดที่ชาวบางนางลี่สามารถ ประกอบกิจกรรมร่วมกันได้ และแม้ปัจจุบันย่านบางนางลี่จะซบเซาลงหลังจากที่ชาวบางนางลี่จำนวนหนึ่งปรับตัว ออกจากภาคเกษตรด้วยการทำงานโรงงานในจังหวัดใกล้เคียง วัดยังมีบทบาทสำคัญในการเป็นศูนย์กลางของการ จัดรูปองค์กรความร่วมมือทางสังคมในลักษณะต่างๆ อาทิ ชุตทำครัว ซึ่งเป็นการจัดรูปองค์กรความร่วมมือทาง สังคมเมื่อชาวบางนางลี่ประกอบกิจกรรมทางศาสนาหรือตามประเพณีซึ่งต้องอาศัยการระดมแรงงานคราวละ มากๆ

นอกจากนี้ ระบบการผลิตน้ำตาลมะพร้าวซึ่งสร้างรายได้ค่อนข้างดีและส่งผลให้ย่านบางนางลี่เป็นที่รู้จัก ในอำเภอและจังหวัดใกล้เคียง ไม่เพียงแต่ก่อให้เกิดอัตลักษณ์คนทำตาล ซึ่งเป็นบุคลิกของผู้ที่มีความเป็นตัวของตัวเอง อยู่กับความเป็นจริงในปัจจุบันขณะ และคาดหวังผลตอบแทนเชิงรูปธรรม ซึ่งชาวบางนางลี่บังคับตัวเองเข้าด้วย แม้เลิกทำน้ำตาลมะพร้าวแล้ว หากแต่ความสัมพันธ์ในการผลิตน้ำตาลมะพร้าว ซึ่งมีลักษณะพึ่งพามากกว่าค้ำชื้อ ชูดรีดและมีลักษณะการเจรจาต่อรองมากกว่าการครอบงำอย่างเบ็ดเสร็จ ส่งผลให้ท้องถิ่นบางนางลี่ไม่สูญเสียความ เหลือล้ำทางเศรษฐกิจรวมทั้งทางสังคมและการเมือง และเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้การจัดรูปองค์กรการตัดสินใจ ในประเด็นสาธารณะที่ชาวบางนางลี่เรียกว่า “ประชาคม” ซึ่งหมายถึงพื้นที่ที่ทุกฝ่ายสามารถเจรจาต่อรองกันได้บน ฐานของความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่เท่าเทียม เป็นไปได้ และชี้ให้เห็นว่าชาวบางนางลี่ในฐานะชาวสวนไม่ได้เป็นกลุ่ม คนที่ “เฉื่อยชาทางการเมือง” ดังที่มักเข้าใจ

เพราะเหตุนี้ แม้ยังคงเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องและทวีความสลับซับซ้อนยิ่งขึ้น กระบวนการปรับตัวและเรียนรู้บนฐานของการพึ่งตนเองของชาวบางนางลี่ซึ่งดำเนินมาอย่างต่อเนื่องได้ก่อให้เกิด “ทุน” ในด้านต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นความรู้และระบบการจัดการทรัพยากรท้องถิ่น ความภาคภูมิใจในอัตลักษณ์คนทำ ตาล โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือเครือข่ายความร่วมมือทางสังคมที่ยังคงดำรงอยู่อย่างมีชีวิตชีวา ซึ่งชาวบางนางลี่ สามารถอาศัยเป็นฐานในการพัฒนาเป็นพลังของท้องถิ่นในการเผชิญหน้ากับการเปลี่ยนแปลงและการท้าทาย ใหม่ๆ ได้อย่างเสมอหน้าและเท่าทัน

abstract

The research project entitled “Searching and Constructing the Cultural History of Ampawa Suannog Tumbon Bangnanglee” is aimed at 1) studying the local history of Bangnanglee within the framework of the local adaptation towards the changing economic, political and ecological contexts, be they the settlement pattern, community-ness, identity as well as socio-political consciousness and movement and 2) studying how and to what extent the adaptation can be utilized for the local to face the continuing change. The research employs the local history concept in defining questions, methodologies and evidences, the theory of ecological anthropology in considering the relation between culture and ecology and the theory of discourse analysis and narrative in positioning the status of the truth and knowledge generated by the research. Research methodologies include interview, focus group meeting, participant observation, document research and volunteer local researcher’s participation. Research area covers 4 sub-districts of Ampawa district, Samutsongkram province: Bangnanglee sub-district and some parts of Bangkae, Plaipongpang and Suanluang sub-districts since they all are located in the same ecological system, have been going through the same socio-economic change and have been connected via various social networks.

The research finds that Bangnanglee has continuously been going through the adaptation process towards changing ecological, economic and political conditions. Ecologically speaking, the locals have adapted towards river basin ecological system by settling along the canals and developing poldered raised bed systems. And when coconut trees died or yielded little due to the water management of the dam, the locals have adapted by growing other kinds of plants such as pamelos that suits the changed environment more, particularly when considered together with the expanding fruit market partly generated by infrastructure development. Politico-economically speaking, the locals have adapted towards growing market economy by expanding inner market economy. Particularly, during World War 2 that caused economic recession, the locals had utilized the situation by changing from semi subsistent and semi market economy to market economy. And although Bangnanglee has been marginalized during the rush development era, that it was not promoted production force while absorbed resources and labor to supply the growth of industry sector and the urban, the locals have adapted by distributing the production within agriculture sector and out and relieving labor pressure out of agriculture sector to preserve the production organization status of the household. Simultaneously, they have developed agricultural practice that is in accordance with “sustainable agriculture” that is not only economically viable but also environmentally sound.

The adaptation towards ecological condition and politico-economic context above has significantly affected Bangnanglee’s socio-cultural

circumstance. The river-linear settlement blurs the community's unit and contour, and makes its center not located at its middle but at the "temple" that is the intersection of many settlements and that creates networks of social relation that transcend governing unit based on the canals. Changing to mono coconut sugar production has highlighted temple's role as public space or collective action space, because besides not having public space or common property for doing social action collectively the coconut sugar production that requires intensive and continuing labor force did not allow collective labor in the production process. Only religious and traditional events always held at the temple that provide the locals the collective action. And although some of the locals have shifted to industry sector based outside, the temple still plays a key role in creating social cooperation organization such as "cooking team" which is a social cooperation organization formed when the locals hold religious and traditional activities that require collective labor force.

The coconut sugar production that made good income and famed Bangnanglee has created the identity of Khon Tum Tarn who is self-reliant and lives with the present and concrete reality to which the locals identify themselves. And its relation of production that is symbiotic and negotiable rather than exploited and dominated results in relatively economically and socially equal community that plays a vital role in making "civil society" that means a social space stakeholders can negotiate on the basis of symmetrical power relation. This proves that the Bangnanglee-ian are not politically passive as understood.

Thus, while still facing the continuing and increasingly complex change, the locals' self-based adaptation process has created "capital," be they knowledge on local resources management, the pride of the identity of Khon Tum Tarn and lively social cooperation networks that the locals can utilize in facing change and new challenge.

สารบัญ

	หน้า
คำขอบคุณ	i
บทคัดย่อ	ii
Abstract	iv
บทสรุปสำหรับผู้บริหาร	vi
บทนำ	1
บทที่ 2 บำบัดน้ำเสียชุมชนบึงเป๊าะ: ชุมชนคนอพยพ	15
1. พัฒนาการการตั้งถิ่นฐานและรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน	16
1.1 ท้องถิ่นบางนางลี่สมัยอยุธยา: อัมพวาสวนนอก บางกอกสวนใน	16
1.2 ท้องถิ่นบางนางลี่สมัยปลายอยุธยาและต้นรัตนโกสินทร์: แหล่งอพยพ	19
1.3 ท้องถิ่นบางนางลี่สมัยการเปิดประตูการค้า: การเคลื่อนย้ายประชากร	27
2. การปรับตัวเข้ากับเงื่อนไขทางนิเวศวิทยา	31
2.1 ลักษณะการตั้งถิ่นฐานและรูปแบบการปลูกสร้างบ้านเรือน	32
2.2 รูปแบบการเพาะปลูก: ระบบสวนยกทรง	38
3. สังคมบางนางลี่สมัยบึงเป๊าะ	43
3.1 สังคมคนอพยพ	44
3.2 การแพร่กระจายและการผสมผสานทางวัฒนธรรม	45
3.2.1 การผสมผสานทางวัฒนธรรมของชาวจีนอพยพ	45
3.2.2 การแพร่กระจายของรูปแบบวัฒนธรรมมอญและการปฏิเสธ	51
3.3 การแพร่กระจายของรูปแบบศิลปะส่วนกลางและท้องถิ่น	60
4. ระบบเศรษฐกิจย่านบางนางลี่สมัยบึงเป๊าะ: ระบบเศรษฐกิจกึ่งยังชีพกึ่งตลาด	63
4.1 ระบบตลาดย่านบางนางลี่สมัยบึงเป๊าะ	63
4.2 การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจแบบตลาด: บทบาทชาวจีนอพยพ	68
4.3 ระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ	77
5. สรุปท้ายบท	81
บทที่ 3 บางนางลี่สมัยหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ถึงกลางทศวรรษ 2520: ชุมชนคนทำตาล	83
1. กระบวนการปรับเปลี่ยนระบบการผลิต	83
1.1 เงื่อนไขและปัจจัยการปรับเปลี่ยนระบบการผลิต	83

1.2 ลักษณะการปรับเปลี่ยนระบบการผลิต	88
2. ระบบการผลิตน้ำตาลมะพร้าว	91
2.1 วิธีการเพาะปลูกและการคัดเลือกพันธุ์	91
2.2 ขั้นตอนและวิธีการผลิต	92
2.3 ปัจจัยการผลิต แหล่งจำหน่าย และช่องทางการได้มา	97
2.4 ลักษณะการถือครองที่ดินและการใช้แรงงาน	104
2.5 ลักษณะความสัมพันธ์ในการผลิต	107
2.6 ระบบตลาด	109
2.6.1 ระบบตลาดน้ำตาลมะพร้าว	109
2.6.2 ระบบตลาดมะพร้าวผล	113
3. การจัดรูปความสัมพันธ์ทางสังคมและอัตลักษณ์ “คนทำตาล”	114
3.1 การจัดรูปความสัมพันธ์ทางสังคม: บทบาทของวัด	114
3.2 อัตลักษณ์ “คนทำตาล”: เงื่อนไขและคุณลักษณะ	119
4. สรุปท้ายบท	126
บทที่ 4 บางนางลี่ช่วงทศวรรษ 2520-2530: 2 ทศวรรษแห่งการเป็นชุมชนชายขอบการพัฒนา	128
1. การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของรัฐและผลกระทบ	129
1.1 การพัฒนาโครงข่ายถนนและผลกระทบ	129
1.2 โครงการพัฒนาและจัดการแหล่งน้ำและผลกระทบ	136
1.2.1 โครงการชลประทานแม่กลองใหญ่	136
1.2.2 โครงการป้องกันน้ำเค็มพื้นที่เพาะปลูกจังหวัดสมุทรสงครามฯ	141
1.2.3 โครงการผันน้ำประปา	142
2. การขยายตัวของอุตสาหกรรมประมงทะเลและอุตสาหกรรมต่อเนื่องและผลกระทบ	146
3. การดำเนินนโยบายส่งเสริมการเกษตรแผนใหม่และผลกระทบ	150
4. การปรับตัวต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงและผลกระทบ	155
4.1 การปรับเปลี่ยนระบบการผลิต	156
4.1.1 การทำสวนผลไม้	156
4.1.2 พนักงานโรงงาน	164
4.1.3 ลังมะพร้าว	168
4.2 การปรับเปลี่ยนรูปแบบการตั้งถิ่นฐานและผลกระทบ	171
5. สรุปท้ายบท	174
บทที่ 5 พลังท้องถิ่นบางนางลี่: ระบบการผลิตและสำนึกและการเคลื่อนไหวทางสังคมฯ	175

1. ระบบการผลิต	176
1.1 การกระจายการผลิต	176
1.2 การสืบทอดและพัฒนาาระบบเกษตรกรรม	180
2. สำนักและการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมือง	184
2.1 การต่อต้านในชีวิตประจำวัน	185
2.2 การจัดรูปองค์กรทางสังคมและการเมือง	190
2.2.1 การจัดรูปองค์กรความร่วมมือทางสังคม: ชุตทำครัว	190
2.2.2 การจัดรูปองค์กรการตัดสินใจในประเด็นสาธารณะฯ	194
3. สรุปท้ายบท	198
 บทสรุป	 200
รายการอ้างอิง	207

บทนำ

บทนำมีเนื้อหา 6 ส่วน ส่วนที่ 1) กล่าวถึงความสำคัญของปัญหาในการวิจัย โดยชี้ให้เห็นว่าถึงแม้ย่านบางนางลี่ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของย่านบางช้างมีตัวตนปรากฏในประวัติศาสตร์ชาติและประวัติศาสตร์ราชสำนักมาแต่สมัยอยุธยา ไม่ว่าจะเป็นในฐานะ “สวนนอก” การเป็นสถานที่ประสูติของรัชกาลที่ 2 และดินแดนของราชินีกุลบางช้าง การเป็นสถานที่เสด็จประพาสและประทับ รวมทั้งมีตัวตนในเรื่องเล่าของคนในเมือง ทั้งในฐานะดินแดนกำเนิดศิลปิน และการเป็นสถานที่ท่องเที่ยวพักผ่อนหย่อนใจ ทว่าชาวบางนางลี่ส่วนใหญ่ไม่ได้รู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของเรื่องราวและอัตลักษณ์เหล่านี้ ขณะที่การทำน้ำตาลมะพร้าวซึ่งชาวบางนางลี่บ่งชี้ตัวเองเข้าด้วยกำลังกลายเป็นประวัติศาสตร์ เหล่านี้เป็นเหตุผลและที่มาของโครงการวิจัย ส่วนที่ 2) กล่าวถึงวัตถุประสงค์ของโครงการวิจัย ซึ่งมีเป้าหมายเพื่อศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นบางนางลี่ในกรอบของกระบวนการปรับตัวของท้องถิ่นต่อเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ การเมือง และนิเวศวิทยาที่เปลี่ยนแปลงไปในแต่ละช่วงเวลา ซึ่งส่งผลให้ย่านบางนางลี่มีความจำเพาะโดยเปรียบเทียบ ไม่ว่าจะเป็นในด้านการตั้งถิ่นฐาน การจัดรูปความสัมพันธ์ทางสังคม อัตลักษณ์ ระบบเศรษฐกิจ รวมทั้งสำนึกและความเคลื่อนไหวทางการเมือง และกระบวนการปรับตัวและผลเหล่านี้ได้เป็นฐานสำคัญสำหรับท้องถิ่นบางนางลี่ในการเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงที่ยังคงดำเนินอยู่อย่างต่อเนื่อง ส่วนที่ 3) กล่าวถึงแนวคิดและทฤษฎีและการประยุกต์ใช้ โดยงานวิจัยอาศัยแนวคิดประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในการกำหนดประเด็น วิธีการ และหลักฐานที่ใช้ในการศึกษา อาศัยทฤษฎีมานุษยวิทยานิเวศในการตีความและจัดระเบียบความสัมพันธ์ของข้อมูลชุดต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือในส่วนของกระบวนการปรับตัวของท้องถิ่นบางนางลี่ต่อเงื่อนไขทางนิเวศวิทยา เศรษฐกิจ และการเมืองในแต่ละช่วงเวลา และอาศัยแนวคิดการวิเคราะห์วาทกรรมและแนวคิดเรื่องเล่าเป็นแหล่งอ้างอิงในการจัดวางสถานะความจริงและความรู้ของงานวิจัย รวมทั้งเป็นฐานในการเปิดพื้นที่ให้เรื่องราวของท้องถิ่นได้มีตำแหน่งแห่งที่ภายในสนามวาทกรรมประวัติศาสตร์ไทย ส่วนที่ 4) กล่าวถึงระเบียบวิธีวิจัย ประกอบด้วย การสัมภาษณ์ทั้งผู้ให้ข้อมูลหลักและชาวบางนางลี่โดยทั่วไป การประชุมกลุ่มรายประเด็น การสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม การศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง การศึกษาหลักฐานทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมประเภทต่างๆ รวมทั้งการจัดให้มีอาสาสมัครนักวิจัยท้องถิ่น ทำหน้าที่มีส่วนร่วมในกระบวนการวิจัย ส่วนที่ 5) กล่าวถึงพื้นที่ศึกษา ซึ่งครอบคลุมพื้นที่ 4 ตำบลในเขต อ.อัมพวา จ.สมุทรสงคราม ได้แก่ ต.บางนางลี่ และบางส่วนของ ต.บางแค ต.ปลายโพรงพาง และ ต.สวนหลวง เนื่องจากตำบลทั้งสี่ต่างตั้งอยู่ในระบบนิเวศเดียวกัน ผ่านการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมคล้ายคลึงกัน และมีเครือข่ายความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงกัน และส่วนที่ 6) กล่าวถึงเนื้อหาของรายงานวิจัยรายบทโดยสังเขป ดังแสดงให้เห็นเป็นลำดับ

1. ความสำคัญของปัญหา

ต.บางนางลี่ ตั้งอยู่ในเขต อ.อัมพวา ซึ่งเป็นท้องถิ่นที่มีตัวตนปรากฏในประวัติศาสตร์ชาติหรือประวัติศาสตร์ราชสำนัก รวมทั้ง “เรื่องเล่า” ของคนในเมืองในหลายลักษณะ กล่าวในส่วนประวัติศาสตร์ชาติหรือประวัติศาสตร์ราชสำนัก ท้องถิ่นอัมพวาเป็นที่รู้จักในนาม “สวนนอก” เปรียบเทียบกับ “สวนใน” เป็นสำนวนว่า “บางช้างสวนนอก บางกอกสวนใน” หรือ “อัมพวาสวนนอก บางกอกสวนใน” (ศรีศักร วัลลิโภดม 2545: 54) ในฐานะชุมชน

ชาวสวนทำการเพาะปลูกผลไม้และพืชผักริมสองฝั่งแม่น้ำแม่กลองจนเป็นที่ร่ำลือ อาทิ มะม่วงบางช้าง พริกบางช้าง มะพร้าวบางช้าง (อาภรณ์ จันทรสมวงศ์ 2541: 79 และ ท.สุนทรศารทูล มปป.: 1-2) ขณะที่ตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นต้นมาท้องถิ่นอัมพวาเป็นที่รู้จักในฐานะสถานที่ประสูติของรัชกาลที่ 2 และดินแดนราชินีกุลบางช้าง กล่าวกันว่าสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี พระมเหสีในรัชกาลที่ 1 เดิมชื่อนาค เป็นบุตรสาวของเศรษฐีชาวบางช้าง อ.อัมพวา ต่อมาได้แต่งงานกับนายทองด้วงสมัยดำรงตำแหน่งมหาดเล็ก ซึ่งต่อมาได้เลื่อนตำแหน่งเป็นยกกระบัตรเมืองสมุทรสงคราม และย้ายมาตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่กับภรรยาที่บางช้าง ต่อมาภรรยาได้กำเนิดบุตรชื่อฉิมหรือรัชกาลที่ 2 ก่อนจะพาครอบครัวเข้าไปรับราชการในเมืองหลวงในสมัยพระเจ้าตากสิน และหลังจากพระเจ้าตากสินเสด็จสวรรคต ก็ได้ขึ้นครองราชย์และสถาปนาราชวงศ์จักรีตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา ขณะที่นางนาคฝ่ายภรรยานอกจากจะได้รับการแต่งตั้งเป็นพระมเหสี บรรดาพระประยูรญาติของพระองค์ก็ได้รับการแต่งตั้งเป็นราชินิกุลบางช้างทั้งหมด พร้อมทั้งให้ดำรงตำแหน่งสำคัญๆ เป็นจำนวนมาก (รายละเอียดดู เทพ สุนทรศารทูล 2511: 2540)

นอกจากนี้ ท้องถิ่นอัมพวารวมทั้งเมืองสมุทรสงครามเป็นที่รู้จักหรือมีฐานะเป็นสถานที่ที่กษัตริย์และเจ้านายพระองค์ต่างๆ นิยมเสด็จประพาสหรือเสด็จประทับมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ดังที่กำศรวลสมุทรหรือกำศรวลศรีปราชญ์ พระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3 โอรสสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ แสดงให้เห็นถึงการเสด็จจากพระนครศรีอยุธยาตามลำน้ำเจ้าพระยาแล้วผ่านคลองด่านไปเสด็จประพาสทะเลทางเมืองสมุทรสาครสมุทรสงคราม และเพชรบุรี ซึ่งการเสด็จประพาสเช่นนี้เป็นสิ่งที่พระมหากษัตริย์อยุธยาสมัยหลังๆ ลงมาทรงดำเนินตามจนเป็นประเพณี ไม่ว่าจะเป็นสมเด็จพระนเรศวร พระพุทธเจ้าเสือ พระเจ้าท้ายสระ รวมทั้งกวี อาทิ สุนทรภู่ ก.ศ.ร. กุหลาบ (ศรีศักร วัลลิโภดม 2544: 100-1) โดยเฉพาะรัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสและประทับวัดต่างๆ ในเมืองสมุทรสงครามจำนวนหลายครั้ง และคำว่า “เสด็จประพาสต้น” ก็เกิดจากการที่พระองค์เสด็จประพาสเมืองนี้ (ท. สุนทรศารทูล มปป.: 5)¹ โดยสถานที่ที่เจ้านายเหล่านี้โปรดเสด็จส่วนใหญ่เป็นวัด² เป็นต้นว่า วัดบ้านแหลม วัดใหญ่

¹ เช่นเดียวกับเจ้านายพระองค์อื่นๆ อาทิ จอมพลสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชนอกจากจะเสด็จประทับเสมอแล้ว ยังทรงปลูกพระตำหนัก “ภาณุทยาน” บริเวณข้างวัดพงมาลัย เช่นเดียวกับจอมพลสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิจที่นอกจากจะเสด็จหลายครั้ง ก็ยังทรงปลูกพระตำหนักเรือนไทยไว้ริมคลองอัมพวา นอกจากนี้ สมเด็จพระนางเจ้าเสภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถในรัชกาลที่ 5 พลเรือเอกกรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ รวมถึงสมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมหลวงชินวราธิบดีศรีวิวัฒน์ ต่างก็เคยเสด็จและประทับแรมที่เมืองสมุทรสงคราม (รายละเอียดดู เทพ สุนทรศารทูล มปป.: 5-6)

² วัดในเขต อ.อัมพวา จำนวนหนึ่งสร้างโดยราชินิกุลบางช้าง เช่น วัดจุฬามณีสร้างโดยท้าวแก้วผลึก (น้อย) นายตลาดบางช้างในสมัยกรุงศรีอยุธยา วัดพระยาญาติสร้างโดยเจ้าคุณหญิงแก้วกับพระยาสมุทรสงคราม (ศร) สามิ ในสมัยกรุงธนบุรี วัดอัมพวันเจติยารามสร้างโดยสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี (นาค) ในสมัยรัชกาลที่ 1 ต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างพระปรางค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบูรณปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบริจาคเงิน 4,000 บาทบูรณะต่อ และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชทรงมีพระบรมราชานุญาตให้สร้างพระบรมรูปราชานุสรณ์รัชกาลที่ 2 ไว้ในวัดนี้ ส่วนวัดบางแคใหญ่สร้างโดยเจ้าพระยาวงศาสุรศักดิ์ (แสง วงศาโรจน์) สมุหนายกในรัชกาลที่ 2 วัดสวนหลวงสร้างโดยเจ้าพระยาธรรมากรบดี (เทศ) จตุสดมภ์กรมวังบูรณปฏิสังขรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 4 วัดบางแคน้อยสร้างโดยคุณจุ้ยภริยาพระยาภักดินฤบดินทร์ (กุ่ม วงศาโรจน์) จางวางผู้กำกับเมืองราชบุรี วัดปรกสุธรรมารามสร้างโดยคุณหญิงเกษมในสมัยรัชกาล

วัดพวงมาลัย โดยเฉพาะวัดดาวดึงษ์ซึ่งรัชกาลที่ 5 เคยเสด็จประทับเสวยพระกระยาหารถึง 2 ครั้ง เช่นเดียวกับวัดประดู่ที่รัชกาลที่ 5 เคยเสด็จเสวยพระกระยาหารและได้ทอดพระเนตรพระอาจารย์รดน้ำมนตร์ไล่ผี หรือวัดเหมืองใหม่³ เมื่อคราวทรงครองราชย์ครบ 25 ปี ในปี พ.ศ. 2436 รัชกาลที่ 5 ทรงพระราชทานพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวงแก่วัดเหมืองใหม่ ส่วนวัดอัมพวันเจติยารามนอกจากรัชกาลที่ 5 จะเสด็จมาทอดพระเนตร 2 ครั้ง พระเจ้าแผ่นดินรัชกาลปัจจุบันยังเคยเสด็จมาทอดกฐินร่วมกับพระราชินีอีกด้วย ฯลฯ (รายละเอียดดู มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ อ้างใน อารมณ จันทรสมวงศ์ 2541: 97-8 และเทพ สุนทรสารทูล มปป.: 5-9)³

ขณะที่ในส่วน “เรื่องเล่า” ของคนในเมือง ท้องถิ่นอัมพวาเป็นที่รู้จักในฐานะดินแดนที่ให้เกิดศิลปินผู้มีความโดดเด่นในงานศิลปะแขนงต่างๆ มาตลอดทุกยุคสมัย ไม่ว่าจะเป็นวรรณคดี ดนตรีไทย การขับร้อง หุ่นกระบอก หรือจิตรกรรม นับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยซึ่งทรงเชี่ยวชาญด้านกาพย์กลอนเป็นอย่างยิ่ง หลวงประดิษฐไพเราะ บรมครูทางด้านดนตรีไทย ครูเอื้อ สุนทรสนาน นักประพันธ์เพลงชั้นครู รวมทั้ง ดร. อุทิศ นาคสวัสดิ์ ผู้เป็นทั้งนักวิชาการและศิลปิน นอกจากนี้ กล่าวกันว่าในสมัยรัชกาลที่ 4-6 การดนตรียานี้มีความเจริญรุ่งเรืองมาก มีการประชันปีพาทย์กันบ่อยครั้ง กระทั่งเกิดนักประพันธ์เพลงขึ้นจำนวนมาก โดยหลายคนมีเชื้อสายชาวอัมพวา ไม่นับรวมกรณีที่เมืองสมุทรสงครามได้รับการจัดให้เป็นต้นกำเนิดของการเล่นหุ่นกระบอกของภูมิภาคตะวันตกและปัจจุบันยังคงมีการสร้างสรรค์งานศิลปะอยู่ เช่น การแกะมะพร้าวขอ การเขียนเครื่องเบญจรงค์ (รายละเอียดดู มหาวิทยาลัยศิลปากร 2531: 240-1)

นอกจากนี้ หลังจากที่อยู่ตสาหกรรมการท่องเที่ยวขยายตัว ท้องถิ่นอัมพวาถูกจัดเป็นสถานที่ท่องเที่ยวที่สำคัญ โดยเฉพาะบรรดาตลาดน้ำต่างๆ (รายละเอียดดู ปุณชน บุคดาหวัง 2543: 42) ซึ่งหน่วยราชการมักเข้ามาดำเนินการส่งเสริมสนับสนุนให้เป็นแหล่งท่องเที่ยว อาทิ ตลาดน้ำท่าคา เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2538 การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทยได้ส่งตัวแทนมาปรึกษากับนายอำเภออัมพวาเพื่อขอเปิดตลาดน้ำท่าคาเป็นแหล่งท่องเที่ยว เพราะเห็นว่ายังคงมีสภาพวัฒนธรรมดั้งเดิมอยู่ ต่อมาในปี พ.ศ. 2539 จึงได้จัดสรรงบประมาณสำหรับก่อสร้างและจัดหาวัสดุเพื่ออำนวยความสะดวกต่างๆ และเปิดเป็นสถานที่ท่องเที่ยวอย่างเป็นทางการตั้งแต่ปี พ.ศ. 2541 ภายใต้งานหลัก การ “คงความเป็นตลาดน้ำดั้งเดิมคู่กับการส่งเสริมอาชีพและเพิ่มรายได้จากการท่องเที่ยว” (รายละเอียดดู วนิดา บำรุงกิจ 2542: 39-40) โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อกระแสการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ (eco-tourism) หรือการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมเฟื่องฟู ท้องถิ่นอัมพวาเป็นที่รู้จักในฐานะสถานที่ท่องเที่ยวในลักษณะ “home stay” คือการให้นักท่องเที่ยวพักที่บ้านชาวสวนและเจ้าของบ้านหรือผู้รับผิดชอบในชุมชนเป็นผู้นำนักท่องเที่ยวเที่ยวชมลำคลอง บ้านเรือน การประกอบอาชีพของชาวสวน หิงห้อย ฯลฯ รวมทั้งประกอบกิจกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับสังคมวัฒนธรรมชาวสวน อาทิ การดำนาที่ศาลาท่าน้ำหน้าบ้าน โดยกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงนิเวศเช่นที่ว้านี้ขยายตัวในเขต ต.

ที่ 5 และวัดแก้วฟ้าสร้างโดยเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) ในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นอาทิ (รายละเอียดดู เทพ สุนทรสารทูล มปป.: 3-4)

³ นอกจากนี้ เมื่อคราวที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสเสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ในระหว่างปี พ.ศ. 2455-2460 ก็ได้เสด็จเยี่ยมวัดต่างๆ ในเขต จ.สมุทรสงคราม หลายวัด และทรงบริจาคทรัพย์สนับสนุนพระองค์ถวายสมทบสร้างอุโบสถประธานของแม่พระสงฆ์และราษฎร (มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ อ้างใน อารมณ จันทรสมวงศ์ 2541: 97-8)

ปลายโพพาง ภายใต้การดำเนินการของ “กำนันธวัช” ซึ่งปัจจุบันเป็นที่รู้จักกันอย่างกว้างขวาง⁴ ทั้งนี้ ยังไม่นับรวมการที่ระยะหลังมีผู้คนจากในเมืองโดยเฉพาะกรุงเทพฯ มาซื้อที่ดินสำหรับปลูกสร้างบ้านเรือนไว้สำหรับพักผ่อนสุดสัปดาห์หรือประกอบกิจกรรมเชิงสันทนาการต่างๆ เป็นจำนวนไม่น้อย

อย่างไรก็ดี ตัวตนของท้องถิ่นอัมพวาที่ปรากฏในประวัติศาสตร์ชาติหรือประวัติศาสตร์ราชสำนักและ “เรื่องเล่า” ของคนในเมืองข้างต้นมีข้อควรพิจารณาบางประการ ประการแรก ตัวตนของท้องถิ่นอัมพวาไม่เคยดำรงอยู่ด้วยตนเอง หากแต่ต้องเกาะเกี่ยวหรือถูกทาบทับด้วยประวัติศาสตร์ชาติหรือประวัติศาสตร์ราชสำนัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือเรื่องราวของรัชกาลที่ 2 และราชินีกุลบางช้าง เช่น เมื่อกล่าวถึงสถานที่สำคัญของ อ.อัมพวา นอกจากอุทยานพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งสิ่งที่น่าสนใจส่วนใหญ่จะเป็นข้าวของเครื่องใช้และเครื่องดนตรีที่คหบดีในเมืองถวายเป็นของขวัญแด่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งสิ่งที่น่าสนใจส่วนใหญ่จะเป็นข้าวของเครื่องใช้และเครื่องดนตรีที่คหบดีในเมืองถวายเป็นของขวัญแด่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ไม่มีส่วนใดที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมชาวเมืองสมุทรสงคราม เรื่องราวที่กล่าวถึงส่วนใหญ่มักเป็นวัดต่างๆ โดยเฉพาะวัดที่มีความเกี่ยวข้องกับรัชกาลที่ 2 และราชินีกุลบางช้าง⁵ หรือมิฉะนั้นท้องถิ่นอัมพวาก็ถูกกล่าวถึงในท้องเรื่องการเดินทางผ่าน ประทับแรม หรือการตรวจการณของกษัตริย์และเจ้านายพระองค์ต่างๆ รวมทั้งถูกกล่าวถึงในนิราศโดยเฉพาะเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการทำศึกสงคราม อาทิ นิราศท่าดินแดง นิราศนรินทร์ นิราศเมืองเพชร นิราศพระแท่นดงรัง นิราศตามเสด็จลำน้ำน้อย นิราศเกาะจาน (ห้วยกอ) ฯลฯ (รายละเอียดดู ศุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล และวิพุธ โสภางค์ 2537: 36-57 และเทพสุนทรสารทูล มปป.: 7)

ข้อควรพิจารณาประการที่สอง นอกจากถูกกล่าวถึงแต่เฉพาะเมื่อมีความเกี่ยวข้องกับเรื่องราวและภารกิจของกษัตริย์และเจ้านายพระองค์ต่างๆ แล้ว น่าสนใจที่เท่าที่หรือสายตาของการกล่าวถึงชาวอัมพวาและชาวแม่

⁴ ดังที่คอลัมน์แนะนำสถานที่ท่องเที่ยวและรับประทานอาหารในนิตยสารรายสัปดาห์ฉบับหนึ่งเล่าว่า นอกจาก “จังหวัดสมุทรสงครามมีคลองมากถึง 338 คลอง มีลำประโดง (คลองเล็กเชื่อมคลอง) 1,947 แห่ง บ้านทรงไทย 2,400 หลัง ซึ่งมีอายุตั้งแต่ 50 ปีถึงกว่า 200 ปี” (วีระสิงห์ เมืองมัน 2544: 73) ที่สำคัญ “ผู้ที่มาเที่ยวจะได้รับรสชาติไม่ซ้ำแบบใคร เพราะที่นี่ [ต.ปลายโพพาง, ผู้เขียน] มีบ้านทรงไทยมากหลัง บ้านหลังที่ประจักษ์ได้รางวัลคือบ้านของกำนันธวัชเอง มีอายุ 109 ปี ฝากระแซง ใต้ถุนสูงโปร่ง ตั้งอยู่ริมประโดงในสวนมะพร้าวและส้มโอ น้ำในประโดงใสสะอาด อาบเล่นได้สบาย...เวลากลางคืนกำนันยังจะพาไปชมห้องห้อยแสงชายสวน ตอนเช้าตื่นขึ้นมามาทำกลางอากาศบริสุทธิ์ ฟังเสียงนกร้องเพลง และให้เฝ้ามองชาวบ้านประกอบกิจวัตรประจำวัน ไปทำสวน ขึ้นมะพร้าวหาน้ำตาลมาเคี้ยว บางพวกก็พายเรือขายสินค้าไปตามลำน้ำ ปรากฏการณ์เช่นนี้หาดูไม่ได้อีกแล้วในเมืองใหญ่” (เพ็งอ่าว) เป็นอาทิ

⁵ เช่น วัดอัมพวันเจติยารามซึ่งถือว่าเป็น “วัดของราชินีกุลบางช้าง” นอกจากสร้างโดยโดยสมเด็จพระบุปศิริโสภาคมหานาคนาถ พระชนนีของสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี เชื่อกันว่าบริเวณพระปรางค์ของวัดเดิมเป็นที่ปลูกเรือนหลังที่คุณนาคตลอดฉิมบุตรชาย ส่วนวัดจุฬามณีหรือ “วัดแม่เจ้าทิพย์” เชื่อกันว่าเป็นนิวาสสถานเดิมของพระชนกพระชนนีในสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 2 ขณะที่วัดภูมิรัตนก็ถูกขนานนามว่าครั้งหนึ่งบิดาของคุณนาคซึ่งเป็นเศรษฐีใหญ่ได้พาคุณนาคไปให้สมภารวัดบางลี่ตรวจดูดวงชะตา ท่านสมภารทำนายว่าจะได้เป็นพระราชินี บิดาจึงให้คำมั่นว่าหากเป็นจริงดังคำทำนายจะสร้างกุฏิของถวายวัดบางลี่ และเมื่อจริงดังคำทำนายจึงสร้างกุฏิของถวาย จึงได้ชื่อว่า “วัดบางลี่กุฏิทอง” ต่อมาวัดบางลี่ถูกน้ำเซาะตลิ่งพังดินของวัดได้รับความเสียหายมาก จึงได้มีการรื้อกุฏิทองหลังดังกล่าวมาสร้างใหม่ที่วัดภูมิรัตน พร้อมกับเรียกชื่อวัดเป็นวัดภูมิรัตนกุฏิทองมาจนถึงปัจจุบัน (รายละเอียดดู ปุณชน บุคดาหวัง 2543: 43-53 และดู เทพ สุนทรสารทูล มปป.: 11-77 ประกอบ)

กลองในท้องเรื่องของกษัตริย์ยังมักมีลักษณะขบขัน ไม่ชวนอภิมรย์ หรือบางครั้งก็นำรำคาญ เป็นต้นว่า เพลงยาว นิราศเรื่องรบพม่าที่ท่าดินแดง พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ หลังจากพรรณาธรรมชาติรอบข้างท่ามกลางอารมณ์ถวิลหาคนรักหลังจากออกจากกรุงเทพฯ ได้สักพัก เมื่อมาถึงเมืองแม่กลอง กวีได้รำพันว่า

“ครั้นเพลาสूरียอรุณเรือง	แสงประเทืองเบื่องนบุรีพิศา
พอดกลีแล้วให้ล่องนาวาคลา	ประทับท่าเมืองสมุทรปรีรมย์
อันฝูงชนชาวบ้านยานั้น	ฉิวพรรณไม่รีนรอยสวสยม
ไม่เป็นที่ชวนชื่นอารมณ์ชม	ยิ่งเกรียมตรมสุดแสนระกำใจ
ให้ปั่นป่วนหวนสวาทประหวัดหา	จะดูใครไม่พาชื่นใจได้
จึงให้ออกนาวาคลาไคล	รีบไปตามสายชลสี”

ทั้งนี้ การที่กวีเห็นชาวเมืองแม่กลองที่ชั่วร้ายชั่วเหวแล้วไม่ชวนอภิมรย์เมื่อเปรียบเทียบกับความงามของหญิง อันเป็นที่รักสามารถเข้าใจได้ แต่การที่กวีซึ่งเป็นชนชั้นสูงในเมืองไม่สามารถยอมรับวิถีชีวิตความเป็นอยู่หรือ “ตัวตน” ของชาวชนบทธรรมดาสามัญได้ทั้งๆ ที่เป็นคนไทยเช่นกัน ทำให้แลดูประหนึ่งคล้ายกับข้อสังเกตประเด็น “คนอื่นในตัวเอง” (The Other Within, Thongchai Winichakul 1993) ที่มีต่อพระราชนิพนธ์ของรัชกาลที่ 5 ที่ทรงเห็นราษฎรบางคนมีลักษณะขบขัน ใจเขลา และล้าหลัง ซึ่งเป็นสายตาเดียวกับที่ชาวตะวันตกมองชาวตะวันออกสำคัญแต่ควรนี่เป็นชาวตะวันออกที่มองชาวตะวันออกด้วยกันเอง

ข้อควรพิจารณาอีกประการคือ ถึงแม้การได้เกาะเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ชาติรวมทั้งเรื่องเล่าของคนในเมืองจะสร้างความภาคภูมิใจให้กับชาวบางนางลี่บางรายในฐานะที่เป็นชาวอัมพวา ดังที่ว่า “ฉันก็รู้สึกภูมิใจที่บ้านเรามีเจ้าอยู่ มีศิลปิน” (เยี่ยม หาดสมบัติ, ประชุมกลุ่มวัดบางแคกลาง 18 กันยายน 2545) รวมทั้งรู้สึกปลื้มกับการที่ราชินีลูกบางช้างมาสร้างวัดวาอารามต่างๆ ไว้ ดังที่ว่า “วัดบางแคใหญ่มีกำแพงแก้ว ซึ่งต้องใช้ช่างเมืองหลวง และใช้ข้าทาสบริวาร ลำพังแต่เราไม่มีปัญญาสร้าง รู้สึกปลื้ม ภูมิใจ” (เพ็งอ้ง) แต่ชาวบางนางลี่อีกจำนวนหนึ่งไม่ได้รู้สึกกับตัวตนและเรื่องราวที่ได้รับการกล่าวถึงโดยผู้อื่นมากนัก ดังที่เจ้าอาวาสวัดบางแคกลางเห็นว่า “ที่จริงคนที่นี่ก็เฉยๆ คล้ายกับว่าคนที่นี่หยิ่งยะโส ไม่ได้ภูมิใจอะไร เพราะว่าเขาไม่ได้ทำอะไรเรา” (เจ้าอาวาสวัดบางแคกลาง, ประชุมกลุ่มวัดบางแคกลาง 18 กันยายน 2545) เช่นเดียวกับชาวบางนางลี่อีกรายที่ “ไม่รู้สึกอะไรกับที่เขาบอกว่าสมุทรสงครามเป็นเมืองศิลปิน เราเฉยๆ กับครูเอื้อ เราถือว่าเป็นการยกย่องของข้างนอก” (บุญส่ง เดี่ยวรัตนวรา, ประชุมกลุ่มวัดบางแคกลาง 18 กันยายน 2545) เป็นอาทิ

ทั้งนี้ สิ่งที่ชาวบางนางลี่ภาคภูมิใจและเห็นว่าเป็นตัวตนและเรื่องราวของตนเองคือการทำน้ำตาลมะพร้าว ไม่ใช่การเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ชาติหรือประวัติศาสตร์ราชสำนักรวมทั้งเรื่องเล่าของคนเมือง ดังที่รายหนึ่งกล่าวอย่างชัดเจนว่า “สิ่งที่ภูมิใจมากที่สุดก็คือบางนางลี่เราแล้วก็ จ.สมุทรสงคราม เป็นจังหวัดแรกที่ทำน้ำตาลมะพร้าว เรื่องอื่นเป็นเรื่องที่คนอื่นเขาพูดกัน แต่ไม่ค่อยเกี่ยวอะไรกับเรา” (ประดิษฐ์ จันทรรอด, ประชุมกลุ่มวัดบางแคกลาง 18 กันยายน 2545) เรื่องราวเกี่ยวกับการทำน้ำตาลมะพร้าว ไม่ว่าจะเป็นความคึกคักมีชีวิตชีวาขณะ “ออกสวน” หรือไปขึ้นน้ำตาลมะพร้าว ความเฟื่องฟูของเศรษฐกิจน้ำตาลมะพร้าว ประสบการณ์การตกต้นมะพร้าวตาลของแต่ละราย ฯลฯ เป็นประเด็นหรือหัวข้อสนทนาที่ชาวบางนางลี่สามารถนำมาพูดคุยกันได้อย่างไม่รู้เบื่อ

นอกจากนี้ หากพิจารณาในเชิงประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ย่านบางนางลี่ไม่ได้มีความสำคัญเชิงเศรษฐกิจเฉพาะในช่วงการขยายตัวของการทำน้ำตาลมะพร้าวตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา หากแต่เป็นส่วนหนึ่งของย่านบางช้างซึ่งมีระบบเศรษฐกิจแบบตลาดมาแต่สมัยอยุธยา และเป็นแหล่งรายได้สำคัญของราชสำนัก ต่อเนื่องมาจนกระทั่งสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ไม่ว่าจะอยู่ในรูปของอากรสวนใหญ่ อากรสมพักสร หรือภาษีประเภทต่างๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับการทำน้ำตาลมะพร้าว ฉะนั้น การขยายตัวของระบบเศรษฐกิจน้ำตาลมะพร้าวจนกระทั่งก่อให้เกิดเรื่องราวที่ชาวบางนางลี่ภาคภูมิใจและอัตลักษณ์คนทำตาลที่ชาวบางนางลี่บ่งชี้ตนเองเข้าด้วย จึงเป็นพัฒนาการขั้นล่าสุดของระบบเศรษฐกิจแบบตลาดย่านบางนางลี่ที่มีประวัติศาสตร์มาอย่างต่อเนื่องยาวนาน

อย่างไรก็ดี อัตลักษณ์และเรื่องราวเกี่ยวกับการทำน้ำตาลมะพร้าวที่ชาวบางนางลี่ภาคภูมิใจกำลังกลายเป็นอดีตหรือเป็นประวัติศาสตร์ไปทุกขณะ เพราะปัจจุบันแม้พื้นที่ส่วนใหญ่ในย่านบางนางลี่และ จ.สมุทรสงคราม ยังคงเป็นสวนมะพร้าว แต่มะพร้าวในสวนเหล่านี้ไม่ได้ถูกใช้สำหรับทำน้ำตาลมะพร้าว หากแต่ถูกใช้สำหรับเก็บลูกขายหรือถูกปล่อยทิ้งไว้รอวันถูกโค่นเพื่อปลูกไม้ผลชนิดอื่น โดยเฉพาะส้มโอและลิ้นจี่ซึ่งเป็นไม้ผลที่ชาวบางนางลี่ปลูกกันมากในปัจจุบัน นอกจากนี้ แม้ชาวบางนางลี่ยังคงทำสวนไม้ผล แต่แรงงานที่ใช้ในการทำสวนส่วนใหญ่เป็นคนวัยกลางคนและคนชรา ขณะที่แรงงานหนุ่มสาวส่วนใหญ่ประกอบอาชีพพนักงานโรงงานในจังหวัดใกล้เคียง เช่น จ.สมุทรสาคร จ.ราชบุรี การผลิตภาคเกษตรย่านบางนางลี่จึงมีแนวโน้มลดลงอย่างต่อเนื่อง ซึ่งการเปลี่ยนแปลงที่วุ่นเกิดขึ้นท่ามกลางการปรับตัวของชาวบางนางลี่ต่อเงื่อนไขและปัจจัยเชิงโครงสร้าง อาทิ การพัฒนาโครงข่ายถนน การพัฒนาและจัดการแหล่งน้ำภายใต้โครงการชลประทานแม่กลองใหญ่ การส่งเสริมอุตสาหกรรมประมงทะเลและอุตสาหกรรมต่อเนื่อง โครงการปรับโครงสร้างและระบบการผลิตการเกษตร ฯลฯ ซึ่งก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงไม่เฉพาะในส่วนขอระบบเศรษฐกิจระดับภูมิภาค หากยังหมายรวมถึงระบบนิเวศรอยต่อปากน้ำแม่กลอง ซึ่งชาวบางนางลี่ต้องปรับตัวตอบสนองอย่างสำคัญ

โครงการวิจัย “สืบสร้างประวัติศาสตร์วัฒนธรรมอัมพวาสวนนอก ตำบลบางนางลี่” จึงถือกำเนิดขึ้นเพื่อรื้อฟื้นและสร้างความทรงจำร่วมเกี่ยวกับอดีตหรือประวัติศาสตร์ท้องถิ่นบางนางลี่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือในส่วนของ การทำน้ำตาลมะพร้าวซึ่งชาวบางนางลี่ภาคภูมิใจและบ่งชี้ตัวเองเข้าด้วย ซึ่งไม่เพียงแต่เป็นการเปิดโอกาสหรือสร้างพื้นที่ให้เรื่องราวของท้องถิ่นบางนางลี่ในฐานะ “เรื่องเล่าเล็กๆ” (little narrative) ได้มีที่ยืนในวงวิชาการประวัติศาสตร์ไทย โดยไม่จำเป็นต้องเกาะเกี่ยว ถูกทับทาบ หรือเป็นส่วนประกอบของท้องเรื่องประวัติศาสตร์ชาติหรือประวัติศาสตร์ราชสำนัก รวมทั้งเรื่องเล่าของคนในเมือง หากขณะเดียวกันยังช่วยให้ท้องถิ่นโดยรวม โดยเฉพาะในส่วนของคนรุ่นหลังที่ไม่มีประสบการณ์ร่วม ได้เรียนรู้ เข้าใจ ตระหนัก และภาคภูมิใจในประวัติศาสตร์และอัตลักษณ์ของตนอย่างถ่องแท้และแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง โครงการวิจัยอาศัยวิธีการศึกษาที่เน้นการมีส่วนร่วมของท้องถิ่น ไม่ได้นับผู้ถูกศึกษาและท้องถิ่นเป็นเพียงวัตถุแห่งการศึกษาที่เฉื่อยเฉื่อย ไร้ชีวิต หากแต่ปรับเปลี่ยนสถานะมาเป็นผู้ศึกษาร่วม (co-author) ที่แข็งขัน ซึ่งเป็นการกระตุ้นและสนับสนุนให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ขึ้นภายในท้องถิ่น และเปิดโอกาสให้ท้องถิ่นได้กำหนดความหมายของเรื่องเล่าหรือประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และอัตลักษณ์ของตนในเวลาเดียวกัน

2. วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นบางนางลี่ในกรอบของการปรับตัวของท้องถิ่นต่อบริบททางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และนิเวศวิทยา ทั้งระดับมหภาคและภูมิภาค ที่เปลี่ยนแปลงไปในแต่ละช่วงเวลา
2. เพื่อศึกษาว่ากระบวนการปรับตัวของชาวบางนางลี่ก่อให้เกิดความจำเพาะโดยเปรียบเทียบของท้องถิ่นบางนางลี่อย่างไร ทั้งในแง่ของรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน ลักษณะความเป็นชุมชน การจัดรูปความสัมพันธ์หรือองค์กรทางสังคม อัตลักษณ์ ระบบเศรษฐกิจ รวมทั้งสำนึกและการเคลื่อนไหวทางการเมือง
3. เพื่อศึกษาว่าประวัติศาสตร์การปรับตัวของชาวบางนางลี่สามารถเป็นฐานหรือ “ทุน” ให้กับท้องถิ่นบางนางลี่ในการเผชิญหน้ากับความท้าทายและการเปลี่ยนแปลงที่ยังคงคาดเดาเข้ามาอย่างต่อเนื่องได้อย่างไร

3. แนวคิดและทฤษฎีและการประยุกต์ใช้

1. แนวคิดประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (local history) เป็นแนวคิดที่ให้ความสำคัญกับเหตุการณ์หรือเรื่องราวของท้องถิ่น มากกว่าเรื่องราวเกี่ยวกับชาติ กษัตริย์ และสถาบันต่างๆ เช่นประวัติศาสตร์กระแสหลัก เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับวิถีชีวิต การประกอบอาชีพ สภาพแวดล้อม สังคม และวัฒนธรรมของชุมชน มากกว่าจะเป็นการศึกษาสงคราม วิศวกรรม หรือคุณูปการของกษัตริย์และชนชั้นนำ เช่นเดียวกับในส่วน of หลักฐานหรือแหล่งที่มาของความรู้เกี่ยวกับอดีตซึ่งไม่ได้จำกัดเฉพาะพงศาวดาร จารึก หรือจดหมายเหตุเหมือนเช่นประวัติศาสตร์กระแสหลัก หากยังให้ความสำคัญกับหลักฐานประเภทอื่นๆ ในท้องถิ่นในระดับเท่าเทียมกันหรืออาจจะมากกว่า ไม่ว่าจะเป็นตำนาน นิทาน เพลงพื้นบ้าน การละเล่น ประเพณี พิธีกรรม ความเชื่อ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการสัมภาษณ์พูดคุยกับสมาชิกผู้อาวุโสและทรงความรู้ของชุมชน (ดู ธิดา สาระยา 2539 เป็นตัวอย่าง)
2. ทฤษฎีมานุษยวิทยานิเวศ (ecological anthropology) เป็นทฤษฎีที่เสนอแนวทางการพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ สิ่งแวดล้อม และวัฒนธรรม ว่าต่างก็มีแนวโน้มที่จะปรับตัวเข้าหากันอยู่ตลอดเวลา โดยแต่ละแนวทางจะให้น้ำหนักกับตัวแปรทั้งสามนี้ต่างกันออกไป อย่างไรก็ตาม ในที่นี้จะอาศัยเฉพาะแนวทางที่เกี่ยวข้องประกอบด้วย 1) แนวทางวัฒนธรรมนิเวศ (cultural ecology) ที่ให้ความสำคัญกับการวิเคราะห์แกนวัฒนธรรม (culture core) อันเป็นผลมาจากการที่สังคมปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ สภาพแวดล้อมตามธรรมชาติรวมทั้งลักษณะและแบบแผนการใช้ทรัพยากรมีส่วนกำหนดการจัดระเบียบองค์กรทางสังคม รูปแบบครอบครัว ค่านิยม พิธีกรรม ความเชื่อ ตลอดจนเทคโนโลยีอย่างสำคัญ (ดู Steward 1963; Bennett 1969; Netting 1986 และ Tanabe 1994 เป็นตัวอย่าง) 2) แนวทางชาติพันธุ์นิเวศ (ethnoecology) ซึ่งเน้นการทำความเข้าใจระบบคิดเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมในแต่ละวัฒนธรรมในฐานะที่เป็นตัวกำหนดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม (ดู Domingo 1954 เป็นตัวอย่าง) และ 3) แนวทางยุทธวิธีการปรับตัว (adaptive strategy) ที่ให้ความสำคัญกับกระบวนการคิดและตัดสินใจเลือกใช้ทรัพยากรของปัจเจกบุคคลที่แตกต่างหลากหลายภายในกรอบวัฒนธรรม โดยพิจารณาว่าตัวแปรใดจะถูกตัดสินใจเลือกด้วยเหตุผลใด และสอดคล้องกับหลักคิดทางวัฒนธรรมหรือไม่ อย่างไร (ดู Calavan 1974 เป็นตัวอย่าง)

3. แนวคิดการวิเคราะห์วาทกรรม (discourse analysis) และแนวคิดเรื่องเล่า (narrative) โดยการวิเคราะห์วาทกรรมหมายถึง การพยายามศึกษาและสืบค้นกระบวนการ ขั้นตอน ลำดับเหตุการณ์ และรายละเอียดปลีกย่อยต่างๆ ในการสร้างเอกลักษณ์และความหมายให้กับสรรพสิ่งในรูปของวาทกรรมและภาคปฏิบัติการของวาทกรรมว่าด้วยเรื่องนั้นๆ ว่ามีความเป็นมาอย่างไร มีการต่อสู้เพื่อช่วงชิงการนำในการกำหนดกฎเกณฑ์ว่าด้วยเรื่องนั้นๆ อย่างไร เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับบุคคล สถาบัน สถานที่ และเหตุการณ์อะไร นอกจากนี้ กระบวนการดังกล่าวส่งผลกระทบอะไร และวาทกรรมนั้นๆ ได้ “เก็บกด/ปิดกั้น” สิ่งใดบ้าง (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร 2542: 10-1) ขณะที่แนวคิดเรื่องเล่านี้มี 2 นัยยะ นัยยะแรกมีความหมายในทำนองที่ต้องการชี้ให้เห็น “วิกฤตของภาพแทน” (crisis of representation, Lyotard 1984: viii) ขณะเดียวกันก็ท้าทายสถานะและการอวดอ้างความจริงของ “อภินิยาย” ที่สูญเสียความน่าเชื่อถือไปแล้ว (the grand narrative has lost its credibility, Lyotard 1984: 37) โดยการเสนอ “เรื่องเล่าเล็กๆ” (little narratives) ขึ้นมาแทนที่ นัยยะนี้เป็นทัศนะของนักคิดสกุลหลังยุคสมัยใหม่ ส่วนอีกนัยยะหมายถึงปริณทลอันสลับซับซ้อนของความหมาย (Mumby 1993: 106-7) หรือเป็นระบบการผลิตความหมายที่ทรงพลัง (White 1987: x)

ทั้งนี้ งานวิจัยอาศัยแนวคิดประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในการกำหนดประเด็นในการศึกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือวิธีการศึกษาและหลักฐานที่ใช้ในการศึกษา ซึ่งงานวิจัยอาศัยการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลัก การสัมภาษณ์พูดคุยอย่างไม่เป็นทางการ รวมทั้งการประชุมกลุ่มในหัวข้อต่างๆ เป็นวิธีการศึกษาหลัก ควบคู่ไปกับการใช้หลักฐานประเภทเอกสารชั้นต้น จากนั้นจึงเชื่อมโยงข้อมูลที่ได้เข้ากับบริบททางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม วัฒนธรรม และนิเวศวิทยา ในระดับประเทศและภูมิภาคในแต่ละช่วงเวลา ซึ่งข้อมูลส่วนใหญ่อยู่ในรูปเอกสาร ส่วนทฤษฎีมานุษยวิทยานิเวศ งานวิจัยอาศัยเป็นแนวทางในการตีความและจัดระเบียบความสัมพันธ์ของข้อมูลชุดต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือในส่วนของการปรับตัวของท้องถิ่นบางนางลี้ต่อเงื่อนไขทางนิเวศวิทยา เศรษฐกิจ และการเมืองในแต่ละช่วงเวลา ซึ่งส่งผลให้สภาพสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมืองของย่านบางนางลี้ มีความจำเพาะโดยเปรียบเทียบ ขณะที่แนวคิดการวิเคราะห์วาทกรรมและแนวคิดเรื่องเล่า งานวิจัยอาศัยเป็นแหล่งอ้างอิงในการจัดวางสถานะความจริงและความรู้ของงานวิจัย รวมทั้งเป็นฐานในการเปิดพื้นที่ให้เรื่องราวของท้องถิ่นได้มีตำแหน่งแห่งที่ภายในสนามวาทกรรมประวัติศาสตร์ไทย มากกว่าจะอาศัยเป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์หรือสร้างตัวบท หรือเป็นเครื่องมือในการทำทลายสถานะความรู้หรือการอวดอ้างความจริงของประวัติศาสตร์กระแสหลักอย่างตรงไปตรงมา เหมือนเช่นที่งานเขียนที่อาศัยแนวคิดเหล่านี้ส่วนใหญ่นิยมกระทำ

4. ระเบียบวิธีวิจัย

โครงการวิจัยอาศัยระเบียบวิธีวิจัยหลายวิธี ได้แก่

1. การสัมภาษณ์ ประกอบด้วย

1.1 การสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลักรายบุคคลแบบเจาะลึกเฉพาะประเด็น อาทิ การตั้งถิ่นฐาน การประกอบอาชีพ งานบุญงานประเพณี การจัดกิจกรรมรวมกลุ่ม โครงการพัฒนาของรัฐและผลกระทบ ฯลฯ ซึ่งผู้ให้ข้อมูลหลักในแต่ละประเด็นนอกจากประกอบด้วยอาสาสมัครนักวิจัย ยังประกอบด้วยผู้นำชุมชนทั้งที่เป็นผู้นำทาง

การและผู้ไม่นำไม่เป็นการ เช่น ผู้อาวุโส พระภิกษุ ฯลฯ รวมทั้งบุคคลภายนอกที่มีความรู้เกี่ยวกับหัวข้อศึกษาและพื้นที่ศึกษา

1.2 การสัมภาษณ์ชาวบางนางลี่ทั่วไปอย่างไม่เป็นทางการ นอกจากเป็นการเสริมข้อมูลส่วนที่ได้เก็บมา รวมทั้งตรวจสอบข้อมูลที่มี ยังเป็นโอกาสของการกระชับความสัมพันธ์กับสมาชิกชุมชนโดยรวม ซึ่งการพูดคุยเช่นนี้สามารถกระทำได้ในโอกาสการใช้ชีวิตประจำวัน เช่น การไปซื้อสินค้าที่ร้านค้าหรือ “แพ” การรับประทานอาหารที่ร้านค้า โดยเฉพาะในงานบุญงานประเพณีต่างๆ ที่คณะวิจัยสามารถพูดคุยกับสมาชิกชุมชนได้จำนวนมาก ไม่ว่าจะเป็นระหว่างการจัดเตรียมงานหรือระหว่างการประชุมปรึกษาหารือ

2. การประชุมกลุ่มรายประเด็น จัดขึ้นหลังจากที่สามารถรวบรวมข้อมูลจากการสัมภาษณ์ได้ระดับหนึ่ง เพื่อตรวจสอบข้อมูล ทำความเข้าใจ หรือสร้างความชัดเจนในบางประเด็น เช่นเดียวกับการประชุมเสนอรายงานความก้าวหน้าครั้งที่ 1-3 ที่นอกจากเป็นการเสนอผลการศึกษาแต่ละช่วง ยังถือเป็นการตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลและสร้างความชัดเจนในแต่ละประเด็น ซึ่งรูปแบบการประชุมทั้งสองไม่เน้นบรรยากาศแบบเป็นทางการ หรือเป็นการนำเสนอผลงานทางวิชาการ แต่เน้นบรรยากาศการพูดคุยแลกเปลี่ยนแบบเป็นกันเอง สร้างความรู้สึกให้ผู้เข้าร่วมประชุมรู้สึกเหมือนกับการไป “ช่วยงาน” งานบุญงานประเพณีต่างๆ ของท้องถิ่น

3. การสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในงานบุญงานประเพณีต่างๆ ของท้องถิ่น เช่น งานทอดกฐิน งานทอดผ้าป่า งานสลากภัต การถือศีลอุโบสถในวันพระและช่วงเข้าพรรษา รวมไปถึงงานบวช งานแต่งงาน งานศพ ฯลฯ ซึ่งนอกจากให้อำนาจให้คณะนักวิจัยสามารถสังเกตการณ์อย่างมีส่วนร่วมในประเด็นวิถีชีวิตและสังคมวัฒนธรรมของท้องถิ่นโดยเฉพาะการจัดรูปองค์กรความร่วมมือทางสังคม ขณะเดียวกันยังเป็นโอกาสให้คณะนักวิจัยได้พบปะกับบรรดาสมาชิกรายอื่นๆ ในชุมชนเพื่อสร้างความคุ้นเคยและเป็นกันเอง ซึ่งจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับการศึกษาศาสนาอย่างมีส่วนร่วม

4. การศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง นอกจากเพื่อเชื่อมโยงสภาวะและความเปลี่ยนแปลงภายในท้องถิ่นเข้ากับบริบทหรือเงื่อนไขและปัจจัยภายนอก รวมทั้งเพื่อเสริมข้อมูล ตรวจสอบข้อมูล และสร้างความชัดเจนในประเด็นต่างๆ ขณะเดียวกันยังมีวัตถุประสงค์ในการช่วยตั้งประเด็นคำถาม ตั้งข้อสังเกต หรือสร้างความหมายให้กับข้อมูลที่เก็บรวบรวมมา

5. การศึกษาหลักฐานทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้อง เช่น ลักษณะการตั้งถิ่นฐานและการสร้างบ้านเรือน ระบบการทำสวนยกทรง วัด โบราณสถาน โบราณวัตถุ ภาพถ่าย บันทึกส่วนตัว ฯลฯ

6. การเปิดโอกาสให้อาสาสมัครนักวิจัยท้องถิ่นบางนางลี่ของแต่ละหมู่บ้านซึ่งส่วนหนึ่งเป็นผู้ให้ข้อมูลหลักมีส่วนร่วมในกระบวนการศึกษาและช่วยเก็บข้อมูล โดยเฉพาะในรูปของการพูดคุยกับผู้สูงอายุในชุมชน นอกเหนือจากความเป็นกันเอง ประสิทธิภาพในการพูดคุยซึ่งเกิดจากพื้นฐานความรู้และวัฒนธรรมที่ใกล้เคียงกัน วิธีการวิจัยรูปแบบนี้ยังมีวัตถุประสงค์เพื่อก่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ระหว่างกันภายในชุมชนภายใต้หัวข้อประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

5. หน่วย ขอบเขต และพื้นที่ศึกษา

“ท้องถิ่นบางนางลี่” ซึ่งเป็นพื้นที่ศึกษามีขอบเขตครอบคลุมพื้นที่ 4 ตำบลของ อ.อัมพวา จ.สมุทรสงคราม คือ ต.บางนางลี่ รวมทั้งบางส่วนของ ต.บางแค ต.ปลายโพรงพาง และ ต.สวนหลวง เนื่องจากพื้นที่ทั้ง 4 ตำบลต่างตั้งอยู่ในระบบนิเวศเดียวกัน ผ่านการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมคล้ายคลึงกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือมีเครือข่ายความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงกันในลักษณะต่างๆ สามารถแสดงพื้นที่ทางภูมิศาสตร์กายภาพของพื้นที่ศึกษาดังกล่าวได้ดังแผนที่ที่ 1

6. เนื้อหาของรายงานวิจัยโดยสังเขป

รายงานวิจัยประกอบด้วย 6 บท บทที่ 1 เป็นบทนำ อภิปรายความสำคัญของปัญหา วัตถุประสงค์ แนวคิด ทฤษฎีและการประยุกต์ใช้ ระเบียบวิธีวิจัย พื้นที่ศึกษา รวมทั้งเนื้อหา รายงานวิจัยรายบทโดยสังเขป ดังที่กล่าวแล้ว ส่วนหนึ่งข้างต้น บทที่ 2 กล่าวถึงท้องถิ่นบางนางลี่สมัยบุกเบิก หรือตั้งแต่ช่วงสมัยอยุธยาจนถึงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งเป็นช่วงที่ผู้คนกลุ่มต่างๆ อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานและประกอบอาชีพในบริเวณนี้เป็นระยะ ภายใต้เงื่อนไขทางเศรษฐกิจและการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไปในแต่ละช่วงเวลา ไม่ว่าจะเป็นช่วงปลายสมัยอยุธยาต่อเนื่องสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นซึ่งมีการอพยพหลบหนีภัยสงครามรวมทั้งมีการกวาดต้อนผู้คนมาอยู่บริเวณนี้ หรือช่วงหลังจากที่รัฐบาลเริ่มชุดคลองเพื่อรองรับการขยายตัวทางเศรษฐกิจและยกเลิกระบบแรงงานเกณฑ์และระบบทาส ซึ่งก่อให้เกิดการเคลื่อนย้ายประชากรมายังย่านบางนางลี่จำนวนมาก ซึ่งการปรับตัวเข้ากับเงื่อนไขเชิงนิเวศวิทยาอันใหม่ของผู้คนกลุ่มต่างๆ ดังกล่าวก่อให้เกิดรูปแบบการเพาะปลูกรวมทั้งลักษณะการตั้งถิ่นฐานและการปลูกสร้างบ้านเรือน ซึ่งส่งผลต่อการจัดรูปความสัมพันธ์ทางสังคมหรือลักษณะความเป็นชุมชนของย่านนี้ ขณะเดียวกัน เพราะเหตุที่ประกอบด้วยผู้อพยพ สังคมบางนางลี่สมัยบุกเบิกยังไม่เสถียร ยังมีการเคลื่อนไหวติดต่อกับภูมิภานาเดิมของผู้มาตั้งรกรากใหม่ และกลุ่มคนเหล่านี้ไม่เพียงแต่รับวัฒนธรรมหรือเข้าเป็นส่วนหนึ่งของสังคมท้องถิ่น หากยังนำวัฒนธรรมของกลุ่มตนเข้ามาเผยแพร่จนเกิดผสมผสานทางวัฒนธรรมขึ้นในย่านบางนางลี่ ซึ่งบางวัฒนธรรมสามารถผสมผสานกับวัฒนธรรมท้องถิ่นได้อย่างกลมกลืน แต่บางวัฒนธรรมถูกปฏิเสธแหล่งที่มา นอกจากนี้ การอพยพเข้ามาของผู้คนกลุ่มต่างๆ โดยเฉพาะชาวจีนอพยพส่งผลให้ระบบเศรษฐกิจแบบตลาดย่านบางนางลี่ขยายตัว ไม่ว่าจะเป็นในสาขาเกษตรกรรม พาณิชยกรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือสาขาอุตสาหกรรมในครัวเรือนเช่นน้ำตาลมะพร้าว กระนั้นระบบเศรษฐกิจแบบตลาดที่ว่านี้ยังคงมีความกำกวมและหลวมช้อนกับระบบเศรษฐกิจยังชีพ ไม่ว่าจะเป็นในส่วนของการผลิตเพื่อบริโภค หรือการผลิตเพื่อขาย

บทที่ 3 กล่าวถึงท้องถิ่นบางนางลี่ช่วงตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 จนถึงประมาณกลางทศวรรษ 2520 ซึ่งเป็นช่วงที่ชาวบางนางลี่ปรับเปลี่ยนระบบการผลิตจากการผลิตแบบผสมผสาน คือทั้งทำน้ำตาลมะพร้าว ปลูกไม้ผล และทำนา เป็นการผลิตเชิงเดี่ยว คือทำน้ำตาลมะพร้าวเพียงอย่างเดียวและอย่างเข้มข้น ซึ่งการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตดังกล่าวเกิดขึ้นท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของบริบททางเศรษฐกิจและการเมืองระดับประเทศและระดับโลก ไม่ว่าจะเป็นภาวะขาดแคลนน้ำตาลทรายในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ที่ส่งผลให้ราคาน้ำตาลปีบขยับตัวขึ้นตาม การขยายตัวของตลาดน้ำตาลปีบตามภาวะการขยายตัวของอุปสงค์น้ำตาลมะพร้าว โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการก่อตัวของระบบเจ้าภาษีซึ่งส่งผลให้การทำน้ำตาลมะพร้าวเชิงเดี่ยวที่ต้องการเงินทุนเริ่มต้นและหมุนเวียนจำนวนหนึ่งเป็นไปได้สำหรับชาวบางนางลี่ครัวเรือนที่ขาดแคลนเงินทุน ซึ่งการที่ชาวบางนางลี่ปรับเปลี่ยนระบบการผลิตทั้งด้วยการปลูกมะพร้าวเพิ่มในสวนเดิม และการปรับเปลี่ยนพื้นที่นาเป็นพื้นที่สวนมะพร้าว ไม่เพียงแต่ส่งผลให้พื้นที่สวนมะพร้าวขยายตัวอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะเมื่อประกอบกับการขยายตัวของการทำน้ำตาลมะพร้าวเชิงเดี่ยวในย่านอื่นๆ ของ จ.สมุทรสงคราม ซึ่งส่งผลให้แบบแผนการใช้ที่ดินในระดับจังหวัดส่วนใหญ่เป็นการปลูกมะพร้าวน้ำตาล หากการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตดังกล่าวยังส่งผลให้ย่านบางนางลี่มีลักษณะจำเพาะโดยเปรียบเทียบ ไม่ว่าจะเป็นในแง่ของลักษณะความเป็นชุมชน การจัดรูปองค์กรทางสังคมซึ่งมักมี “วัด” เป็นศูนย์กลาง หรืออัตลักษณ์ “คนทำตาล” ซึ่งมีเสถียรภาพมากกว่าจะสิ้นไหล โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบกับอัตลักษณ์ชนิดที่ก่อตัว

ขึ้นท่ามกลางการเจรจาต่อรองหรือการช่วงชิงพื้นที่ทางสังคม นอกจากนี้ ในบทนี้ยังกล่าวถึงระบบการผลิตน้ำตาลมะพร้าว นับตั้งแต่ในส่วนของการปลูกและการคัดเลือกพันธุ์ ขั้นตอนและวิธีการผลิต ปัจจัยการผลิตและแหล่งจำหน่ายหรือการได้มา ลักษณะการถือครองที่ดินและการใช้แรงงาน ลักษณะความสัมพันธ์ในการผลิต รวมไปถึงระบบตลาดน้ำตาลมะพร้าวซึ่งมีขอบข่ายระดับประเทศ

บทที่ 4 กล่าวถึงท้องถิ่นบางนางลี่ช่วงระหว่างทศวรรษ 2520 ถึงทศวรรษ 2530 ซึ่งเป็นช่วงที่ย่านบางนางลี่มีฐานะเป็น “ชุมชนชายขอบการพัฒนา” คือ ไม่ได้เป็นพื้นที่เป้าหมายในการดำเนินนโยบายพัฒนาเศรษฐกิจประเทศ ทว่าย่านบางนางลี่ได้รับผลกระทบจากการดำเนินนโยบายพัฒนาเศรษฐกิจประเทศของรัฐในระดับที่เข้มข้นไม่ต่างจากชุมชนพื้นที่เป้าหมาย ไม่ว่าจะเป็นในแง่ของการประกอบอาชีพ การตั้งถิ่นฐาน รวมทั้งสภาพสังคมวัฒนธรรม เพราะการพัฒนาโครงข่ายถนนก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในเส้นทางการคมนาคม ศูนย์กลางธุรกิจและการค้า และรูปแบบการตั้งถิ่นฐานย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงอย่างสำคัญ ขณะเดียวกันการพัฒนาและการจัดการแหล่งน้ำ เช่น เขื่อนศรีนครินทร์ ภายใต้โครงการชลประทานแม่กลองใหญ่ ก่อให้เกิดภาวะน้ำเค็มหนุนขึ้นสูงและส่งผลให้มะพร้าวน้ำตาลล้มตายจำนวนมากหรือให้น้ำตาลน้อยลง จนชาวบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงต้องหันไปประกอบอาชีพอื่น ขณะที่โครงการป้องกันน้ำเค็มยิ่งทำให้ปัญหาระบบน้ำในลุ่มน้ำแม่กลองซับซ้อนยิ่งขึ้น เช่นเดียวกับโครงการผันน้ำประปาแจกจ่ายพื้นที่ในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑลที่ส่งผลกระทบต่อปริมาณและระบบน้ำในลุ่มน้ำแม่กลอง ทั้งนี้ยังไม่นับรวมกรณีการส่งเสริมอุตสาหกรรมประมงและอุตสาหกรรมต่อเนื่องของรัฐซึ่งได้ดูดซับแรงงานหนุ่มสาวย่านบางนางลี่ไปเป็นจำนวนมาก กระนั้นการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวไม่ได้มีนัยเป็นเพียงการเป็น “เหยื่อการพัฒนา” หรือการยอมจำนนโดยฉะฉานของท้องถิ่น หากแต่แฝงนัยของการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงของชาวบางนางลี่ในเวลาเดียวกัน ไม่ว่าจะเป็นในแง่ของการเปลี่ยนลักษณะการตั้งถิ่นฐานจากการปลูกสร้างบ้านเรือนริมคลองมาเป็นริมถนนเพื่อตอบสนองต่อเส้นทางคมนาคมและเส้นทางการค้าสายใหม่ หรือการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตจากการทำน้ำตาลมะพร้าวเชิงเดี่ยวมาเป็นการทำสวนผลไม้เพื่อตอบสนองต่อปัญหาน้ำเค็มรวมทั้งปัญหาการทำน้ำตาลมะพร้าว การเป็นพนักงานโรงงานเพื่อผ่องถ่ายแรงงานส่วนเกินหลังครัวเรือนเปลี่ยนระบบการผลิตเป็นการทำสวนผลไม้ รวมทั้งการขยายวิสาหกิจครัวเรือนประเภทต่างๆ อาทิ ลังมะพร้าว ซึ่งเป็นการปรับตัวบนฐานหรือโดยอาศัย “ทุน” ด้านต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นความรู้ ทักษะ ประสบการณ์ เครือข่ายตลาด ฯลฯ ที่ท้องถิ่นสั่งสมมาอย่างต่อเนื่องยาวนาน

บทที่ 5 กล่าวถึงพลังท้องถิ่นบางนางลี่โดยพิจารณาจากระบบการผลิตและสำนึกและการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองของชาวบางนางลี่ กล่าวในด้านการผลิต ชาวบางนางลี่ได้กระจายการผลิตทั้งในภาคเกษตรและนอกภาคเกษตร ซึ่งนอกจากเป็นการจัดสรรแรงงานในครัวเรือนเพื่อรักษาสถานะการเป็นองค์การผลิตของครัวเรือน การกระจายการผลิตเป็นการกระจายความเสี่ยงกรณีเกิดความล้มเหลวในระบบการผลิตใดระบบการผลิตหนึ่ง และสร้างรายได้จากหลายช่องทางกรณีที่ประสบความสำเร็จในทุกระบบการผลิต ขณะเดียวกันชาวบางนางลี่ได้เรียนรู้และพัฒนาาระบบเกษตรกรรมในแนวทางเกษตรกรรมยั่งยืน ไม่ว่าจะเป็น การสืบทอดและพัฒนา ระบบสวนยกร่อง การปรับปรุงบำรุงดินแบบอินทรีย์และชีวภาพ การใช้สมุนไพรทดแทนสารเคมีป้องกันกำจัดแมลง ฯลฯ ซึ่งไม่เพียงแต่ส่งผลให้ครัวเรือนยังสามารถหล่อเลี้ยงตนเองได้ในทางเศรษฐกิจ หากแต่รูปแบบและเทคนิคเกษตรกรรมในแนวทางทางเกษตรกรรมยั่งยืนดังกล่าวยังเกื้อกูลต่อสิ่งแวดล้อมและผู้อยู่อาศัยอย่างสำคัญ ส่วนใน

ด้านสังคมและการเมือง แม้ประวัติศาสตร์ที่ผ่านมาชาวบางนางลี่ไม่ได้มีปฏิกิริยาตอบสนองต่อปัญหาและผลกระทบในรูปของการชุมนุม การเดินขบวนประท้วง การยื่นฎีกา หรือการก่อกบฏ เหมือนเช่นกรณีของชาวนาชาวไร่ ซึ่งส่งผลให้ดูเหมือนว่าชาวบางนางลี่ไม่มี “จิตสำนึกทางการเมือง” หรือเป็นผู้ที่มี “ความเฉื่อยชาทางการเมือง” แต่หากพิจารณาสำนึกและการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองในความหมายกว้าง ปฏิกริยาและการตอบสนองต่อปัญหาและผลกระทบของชาวบางนางลี่จัดเป็นการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองในลักษณะของการต่อต้านในชีวิตประจำวัน ซึ่งเป็นอาวุธของผู้ยากไร้หรือผู้อ่อนแอในการเผชิญกับการคุกคามของอำนาจที่เหนือกว่า รูปแบบการเคลื่อนไหวส่วนใหญ่จึงเป็นการแสวงหาช่องทางหรือทางเลือกอื่นที่ “ปลอดภัย” และ “ประหยัด” กว่า มากกว่าจะเผชิญหน้ากับปัญหาหรือท้าทายอำนาจที่อยู่เบื้องหลังปัญหาโดยตรงไปตรงมา ขณะที่การจัดรูปองค์กรความร่วมมือทางสังคม เช่น “ชุดทำครัว” ซึ่งก่อตัวขึ้นเมื่อชาวบางนางลี่ต้องประกอบกิจกรรมทางประเพณีต่างๆ และองค์กรการตัดสินใจในประเด็นสาธารณะ เช่น “ประชาคม” ซึ่งก่อตัวขึ้นเมื่อชาวบางนางลี่จำเป็นต้องตัดสินใจในประเด็นที่ส่งผลกระทบต่อทุกคนร่วมกัน จัดเป็นสำนึกและการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองระดับท้องถิ่นของชาวบางนางลี่ที่มีนัยสำคัญ และสามารถเป็นฐานให้ชาวบางนางลี่พัฒนาเป็นพลังของท้องถิ่นในการเผชิญหน้ากับความเปลี่ยนแปลงและการท้าทายใหม่ๆ ซึ่งเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลาได้อย่างเสมอหน้าและเท่าทัน และบทที่ 6 เป็นบทสรุป ดังแสดงให้เห็นเป็นลำดับ

บทที่ 2

บางนางลีสมัยบุกเบิก: ชุมชนคนอพยพ

บทนี้กล่าวถึงท้องถิ่นบางนางลีสมัยบุกเบิก หรือตั้งแต่ช่วงสมัยอยุธยาจนถึงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งเป็นช่วงที่ผู้คนกลุ่มต่างๆ อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานและประกอบอาชีพในบริเวณนี้เป็นระยะ ภายใต้เงื่อนไขทางเศรษฐกิจและการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไปในแต่ละช่วงเวลา ซึ่งการปรับตัวเข้ากับเงื่อนไขเชิงนิเวศวิทยาอันของผู้คนกลุ่มต่างๆ ดังกล่าวก่อให้เกิดรูปแบบการเพาะปลูกรวมทั้งลักษณะการตั้งถิ่นฐานและการปลูกสร้างบ้านเรือนที่มีความจำเพาะโดยเปรียบเทียบ ขณะเดียวกัน เพราะเหตุที่ประกอบด้วยผู้อพยพ สังคมบางนางลีสมัยบุกเบิกยังไม่เสถียร ยังมีการเคลื่อนไหวติดต่อกับภูมิลาเนาเดิมของผู้มาตั้งรกรากใหม่ และกลุ่มคนเหล่านี้ไม่เพียงแต่รับวัฒนธรรมหรือเข้าเป็นส่วนหนึ่งของสังคมท้องถิ่น หากยังนำวัฒนธรรมของกลุ่มตนเข้ามาเผยแพร่จนเกิดผสมผสานทางวัฒนธรรมขึ้นในย่านบางนางลี นอกจากนี้ การที่ย่านบางนางลีเป็นส่วนหนึ่งของย่านบางช้างซึ่งมีระบบเศรษฐกิจกึ่งยังชีพพึ่งตลาดมาตั้งแต่สมัยอยุธยา การอพยพเข้ามาของผู้คนกลุ่มต่างๆ โดยเฉพาะชาวจีนอพยพส่งผลให้ระบบเศรษฐกิจแบบตลาดย่านบางนางลีขยายตัว ท่ามกลางการคงอยู่ของระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ

เนื้อหาบทนี้แบ่งเป็น 5 ส่วน ส่วนที่ 1) กล่าวถึงพัฒนาการการตั้งถิ่นฐานย่านบางนางลี เริ่มจากสมัยอยุธยาที่ย่านบางนางลีเป็นส่วนหนึ่งของย่านบางช้างซึ่งเป็นชุมชนชาวสวนริมฝั่งแม่น้ำแม่กลอง ปลูกพืชผักและผลไม้เป็นที่รู้จักในนามบางช้างสวนนอก เปรียบเทียบกับบางกอกสวนใน ดึงดูดให้ผู้คนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานและประกอบอาชีพเป็นระยะ ขณะที่ช่วงปลายสมัยอยุธยาต่อเนื่องสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีการอพยพหลบหนีภัยสงครามรวมทั้งมีการกวาดต้อนผู้คนมาอยู่บริเวณนี้ ส่งผลให้ย่านบางนางลีและบริเวณใกล้เคียงมีผู้คนอาศัยอยู่หนาแน่นมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังจากที่รัฐบาลเริ่มพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานเช่นการขุดคลองเพื่อรองรับการขยายตัวทางเศรษฐกิจ รวมทั้งการที่รัชกาลที่ 5 ทรงยกเลิกระบบแรงงานเกณฑ์และระบบทาส ก่อให้เกิดการเคลื่อนย้ายประชากรมายังย่านบางนางลีจำนวนมาก ส่วนที่ 2) กล่าวถึงกระบวนการปรับตัวต่อเงื่อนไขเชิงนิเวศวิทยาของผู้คนที่อพยพเข้ามา ทั้งในแง่ลักษณะการตั้งถิ่นฐานและการปลูกสร้างบ้านเรือนซึ่งส่งผลต่อการจัดรูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคมหรือลักษณะความเป็นชุมชนของย่านนี้ รวมทั้งในแง่รูปแบบการเพาะปลูก ซึ่งนอกจากสอดคล้องกับระบบนิเวศ รูปแบบการเพาะปลูกดังกล่าวมีประสิทธิภาพในการจัดการน้ำและบำรุงดินค่อนข้างสูง ส่วนที่ 3) กล่าวถึงสังคมบางนางลีสมัยบุกเบิก ซึ่งยังไม่เสถียร เพราะยังคงมีการเคลื่อนไหวติดต่อกับภูมิลาเนาเดิมของผู้อพยพในลักษณะต่างๆ ขณะเดียวกันผู้อพยพกลุ่มต่างๆ ไม่เพียงแต่รับหรือเข้าเป็นส่วนหนึ่งของสังคมวัฒนธรรมท้องถิ่น หากยังนำวัฒนธรรมของกลุ่มตนเข้ามาเผยแพร่ ซึ่งบางวัฒนธรรมสามารถผสมผสานกับวัฒนธรรมท้องถิ่นได้อย่างกลมกลืน แต่บางวัฒนธรรมถูกปฏิเสธแหล่งที่มา เพราะเหตุผลเชิงชาติพันธุ์ นอกจากนี้ การที่ย่านบางนางลีตั้งอยู่ใกล้กับศูนย์กลางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ทำให้มีวัฒนธรรมจากส่วนกลางและท้องถิ่นระดับใหญ่กว่าแพร่กระจายเข้ามา แม้จะไม่ได้รับความสนใจจากชาวบางนางลีมากนัก ส่วนที่ 4) กล่าวถึงระบบเศรษฐกิจย่านบางนางลีสมัยบุกเบิก ซึ่งมีลักษณะเป็นระบบเศรษฐกิจกึ่งยังชีพพึ่งตลาด โดยระบบตลาดย่านบางนางลีมีขอบเขตกว้างขวาง ก่อให้เกิดเครือข่ายความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงบ้าน ตลาด และเมืองเข้าด้วยกัน ขณะที่การเข้ามาของผู้คนกลุ่มต่างๆ โดยเฉพาะชาวจีนอพยพซึ่งมีประสบการณ์และความชำนาญในเศรษฐกิจแบบตลาดมาแต่ประเทศจีน ยิ่งทำ

ให้ระบบเศรษฐกิจแบบตลาดย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงขยายตัวยิ่งขึ้น ไม่ว่าจะเป็นในสาขาเกษตรกรรม พาณิชยกรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือสาขาอุตสาหกรรมในครัวเรือนเช่นน้ำตาลมะพร้าว กระนั้นระบบเศรษฐกิจแบบตลาดที่ว่านี้ยังคงมีความกำกวมและเชื่อมช้อนกับระบบเศรษฐกิจยังชีพ ไม่ว่าจะเป็นในส่วนของการผลิตเพื่อบริโภค หรือการผลิตเพื่อขาย และส่วนที่ 5) เป็นสรุปท้ายบท ดังแสดงให้เห็นเป็นลำดับ

1. พัฒนาการการตั้งถิ่นฐานและรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน

1.1 ท้องถิ่นบางนางลี่สมัยอยุธยา: อัมพวาสวนนอก บางกอกสวนใน

ท้องถิ่นบางนางลี่ตั้งอยู่ในบริเวณลุ่มน้ำแม่กลองตอนล่าง⁶ ซึ่งเดิมมีสภาพเป็นทะเล ต่อมาตะกอนที่แม่น้ำพัดพามาได้ทับถมจนเกิดเป็นที่ดอนเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ จนมีสภาพเป็นแผ่นดิน จากนั้นจึงมีผู้คนทยอยอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานโดยเฉพาะตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นต้นมา (ศรีศักร วัลลิโภดม 2545: 24-50 และดู สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์ 2545: 477-8 ประกอบ)⁷ เพราะบริเวณที่ดอนนอกจากเหมาะสำหรับการตั้งถิ่นฐาน ความอุดมสมบูรณ์ของผืนดินที่ก่อตัวจากตะกอนแม่น้ำยังเหมาะสำหรับการทำเรือสวนไร่ นา อีกทั้งพื้นที่ดังกล่าวยังเป็นบริเวณที่แม่น้ำลำคลองหลายสายไหลมาบรรจบกัน (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ 2542: 125-6) โดยท้องถิ่นบางนางลี่เป็นส่วนหนึ่งของย่านบางช้าง ซึ่งครอบคลุมพื้นที่บริเวณริมฝั่งแม่น้ำแม่กลองตั้งแต่ช่วง อ.บางคนที อ.อัมพวา จนถึง อ.เมือง จ.สมุทรสงคราม เป็นชุมชนชาวสวนริมน้ำที่ทำสวนผลไม้และพืชผัก อาทิ มะม่วง พริก มะพร้าว จนเป็นที่ร่ำลือ (ศรีศักร วัลลิโภดม 2545: 24-50) โดยในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ชาวตะวันตกที่เข้ามาค้าขายกับประเทศไทยได้กล่าวถึงสวนผลไม้และผู้คนแถบนี้ที่มีอาชีพเป็นชาวสวน (ศรีศักร วัลลิโภดม 2544: 101) โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ย่านบางช้างเป็นที่รู้จักหรือเรียกขานกันในนาม “สวนนอก” เปรียบเทียบกับ “สวนใน” เป็นสำนวนว่า “บาง

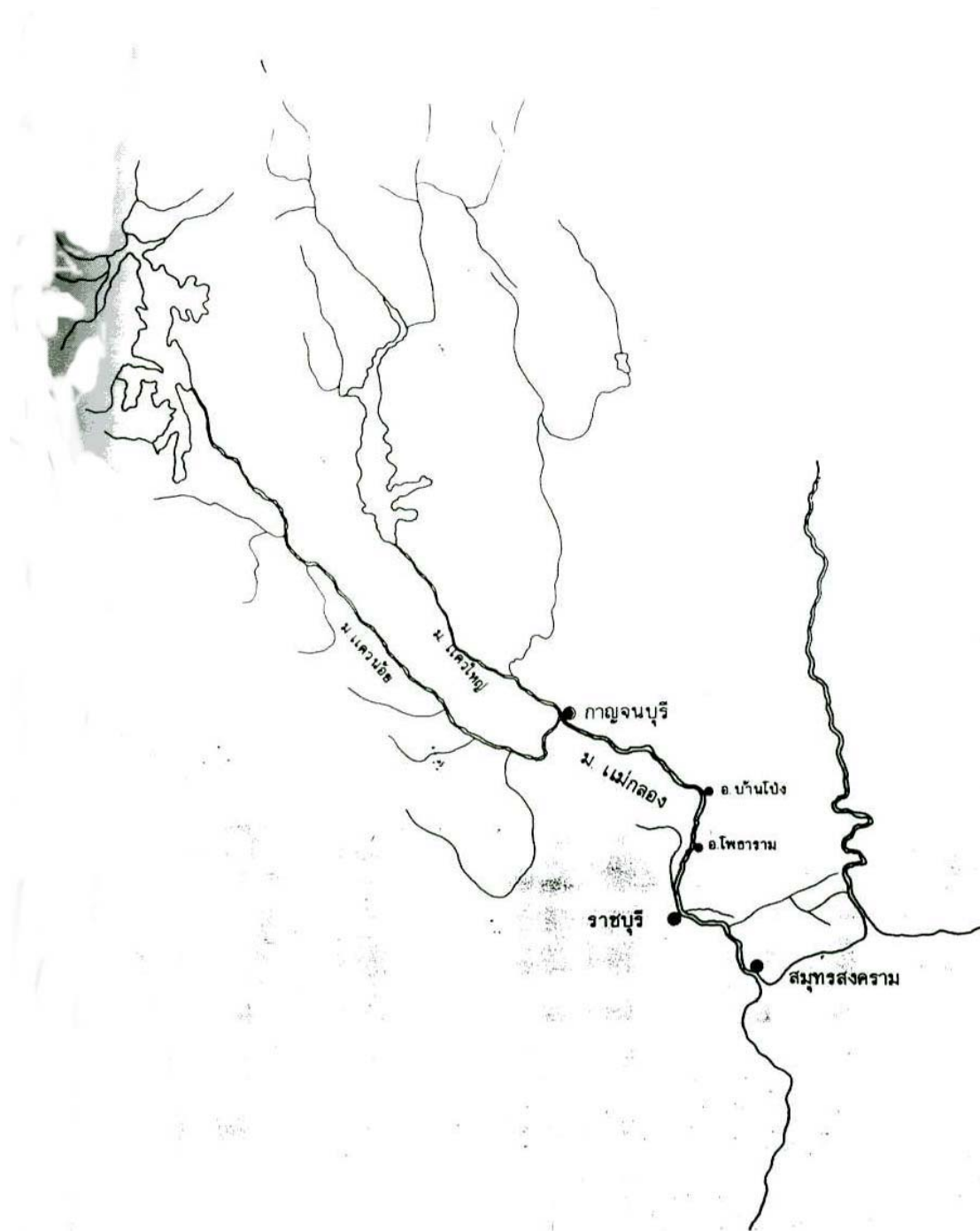
⁶ แม่น้ำแม่กลองเกิดจากการรวมตัวของแม่น้ำแควน้อยและแม่น้ำแควใหญ่ ซึ่งมีต้นน้ำอยู่ในเทือกเขาสูงใน จ.กาญจนบุรี และ จ.ตาก ซึ่งมีอาณาเขตติดต่อกับพม่าตอนล่างที่อดีตเคยเป็นอาณาจักรมอญ แม่น้ำแควน้อยและแม่น้ำแควใหญ่ไหลมารวมกันที่ อ.แพรง จ.กาญจนบุรี เกิดเป็นแม่น้ำแม่กลอง ไหลผ่าน จ.กาญจนบุรี ตอนล่าง (อ.เมือง อ.ท่าม่วง อ.ท่าเรือ และ อ.ท่ามะกา) จ.ราชบุรี (อ.บ้านโป่ง อ.โพธาราม และ อ.เมือง) และออกสู่ทะเลอ่าวไทยที่ จ.สมุทรสงคราม (อ.บางคนที อ.อัมพวา และ อ.เมือง) โดยในเขต จ.กาญจนบุรี และ จ.ราชบุรี ที่แม่น้ำแม่กลองไหลผ่านจัดเป็นลุ่มน้ำแม่กลองตอนบนซึ่งมีการตั้งถิ่นฐานตั้งแต่สมัยทวารวดีเป็นอย่างช้า ขณะที่บริเวณที่แม่น้ำแม่กลองไหลผ่านในเขต จ.สมุทรสงคราม จัดเป็นลุ่มน้ำแม่กลองตอนล่างซึ่งมีการตั้งถิ่นฐานในสมัยอยุธยาเป็นอย่างช้า (สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์ 2545: 477)

⁷ นอกจากบริเวณดังกล่าวนี้แล้ว การตั้งถิ่นฐานบริเวณลุ่มน้ำแม่กลองตอนล่างยังประกอบด้วยบริเวณปากน้ำแม่กลอง ซึ่งกล่าวกันว่าเดิมเป็นปารกทึบและทางตอนใต้ของพื้นที่ถูกน้ำทะเลท่วมถึง จนกระทั่งประมาณปี พ.ศ. 1900 ซึ่งเป็นช่วงที่กรุงสุโขทัยเสื่อมอำนาจและเริ่มมีการสถาปนากรุงศรีอยุธยาขึ้นทางใต้ ชาวบ้านแม่กลองจากจังหวัดพิจิตรได้อพยพลงมาตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณปากแม่น้ำตามฉบับ “ชาวน้ำ” นอกจากเป็นเพราะการหลบหนีภาวะสงครามช่วงเปลี่ยนแผ่นดิน ยังเป็นเพราะแม่น้ำกำแพงเพชรที่เคยปลูกสร้างบ้านเรือนอยู่เดิมเกิดเปลี่ยนทิศทางและส่งผลให้การทำการทำนาทำกินฝืดเคือง ซึ่งหลังจากได้ปลูกสร้างบ้านเรือนอยู่บริเวณปากแม่น้ำชาวบ้านเหล่านี้ได้เรียกหมู่บ้านที่ตั้งขึ้นใหม่ว่าบ้านแม่กลองตามชื่อบ้านเดิมของตน และภายหลังก็ใช้ชื่อนี้เรียกแม่น้ำที่หมู่บ้านตั้งอยู่ว่าแม่น้ำแม่กลองด้วย ทั้งนี้ หลังจากปลูกสร้างบ้านเรือนบริเวณปากแม่น้ำแล้ว ชาวบ้านแม่กลองได้บุกเบิกพื้นที่ส่วนหนึ่งสำหรับทำนา รวมทั้งทำประมงชายฝั่งและเก็บหาของป่าสำหรับการดำรงชีวิต ต่อมาจึงมีผู้คนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานบริเวณชายฝั่งทะเลหนาแน่นขึ้น เนื่องจากเป็นบริเวณที่มีการติดต่อค้าขายกับภายนอก โดยในสมัยพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ. 2172-2199) ได้ปรากฏชื่อเมืองแม่กลองในฐานะเป็นเมืองตรีขึ้นแก่เมืองราชบุรีซึ่งเป็นเมืองโท (รายละเอียดดู อภรณ์ จันทรสมวงศ์ 2541: 75-6)

ข้างสวนนอก บางกอกสวนใน” (ศรีศักร วัลลิโภดม 2545: 54) ซึ่งสวนในหมายถึงสวนที่ปรากฏอยู่ตามลำน้ำ เจ้าพระยาตั้งแต่เมืองนนทบุรี บางกอก ลงไปจนถึงเมืองพระประแดงหรือสมุทรปราการ (พลาตีสัย สิทธิธัญกิจ มปป.: 74) ส่วนสวนนอกหมายถึงสวนที่ถัดจากสวนในออกไปตามหัวเมืองทางทิศตะวันตกผ่านแม่น้ำท่าจีน อ. อัมพวา ไปจนถึงแม่น้ำแม่กลอง ผลไม้ที่ขึ้นขึ้นขึ้นนอกจากประกอบด้วยมะม่วงบางช้าง ยังประกอบด้วยส้มโอนครชัยศรี เป็นอาทิ (ไชแสง สุขวัฒนะ 2522: 173)⁸

⁸ อย่างไรก็ดี ในหมู่ชาวสวนแถบนนทบุรีคำว่า “สวนใน” หมายถึงสวนที่อยู่ใกล้บ้าน ส่วน “สวนนอก” หมายถึงสวนที่อยู่ไกลออกไป หรืออยู่ริมคลอง (ญาณี สรประไพ 2538: 80) ขณะที่ในหมู่ราชินีกุลบางช้าง “สวนนอก” หมายถึงสวนบ้านนอกหรือสวนบางช้างของราชินีกุลบางช้าง ขณะที่ “สวนใน” หมายถึงสวนของเจ้านายในราชวงศ์ (ปฤชชน บุคดาหวัง 2543: 42)

แผนที่ที่ 2 แสดงแม่น้ำแม่กลอง

(ที่มา: ปธานี วงษ์เทศ 2536: 23)

ทั้งนี้ ความอุดมสมบูรณ์ของท้องถิ่นบางช่วงดังดูให้ผู้คนโดยเฉพาะส่วนที่เป็นอิสระจากระบบไพร่พลพ เข้ามาตั้งถิ่นฐานเพิ่มเป็นระยะ ดังกรณีเจ้าพลายและเจ้าแสน บุตรพระเอกาทศรถ กล่าวกันว่าเมื่อครั้งที่เจ้าพระยา กลาโหมสุริยวงศ์ก่อรัฐประหารปลงพระชนม์ชีพพระเอกาทศรถแล้วสถาปนาตนเองเป็นพระเจ้าปราสาททอง ทั้งเจ้า พลายและเจ้าแสนเกรงกลัวราชภัยจะมาถึงตน จึงพากันอพยพหลบหนีราชภัยพร้อมกับพาบริวารบ่าวไพร่ลงมาตั้ง บ้านเรือนอยู่ในแขวงบางช้าง ริมฝั่งแม่น้ำแม่กลองด้านทิศตะวันตก ประกอบอาชีพทำสวนและค้าขายร่วมกับผู้คน ในท้องถิ่นจนมีฐานะมั่งคั่ง ผู้คนพากันเรียกว่าเศรษฐีพลายเศรษฐีแสน พร้อมกับได้รับการอุปโลกนให้เป็นเจ้าแขวง บางช้างในสมัยนั้น และต่อมาเมื่อสมเด็จพระนารายณ์ทรงตั้งเมืองสมุทรสงคราม บุคคลในตระกูลเจ้าพลายเจ้า แสนก็ได้รับการแต่งตั้งขึ้นเป็นเจ้าเมืองคนแรกรวมทั้งคนต่อๆ มาจนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ 6 (รายละเอียดดู เทพ สุนทรสารทูล 2540: 38-9; มปป.: 2; อาภรณ์ จันทรสมวงศ์ 2541: 79)

นอกจากนี้ ลูกหลานของเจ้าพลายเจ้าแสนต่อมาได้เป็นมเหสีของรัชกาลที่ 1 สมัยรัตนโกสินทร์ โดยเล่ากันว่าครั้งหนึ่งเศรษฐีใหญ่ย่านบางช้างซึ่งเป็นลูกหลานของเจ้าพลายและเจ้าแสนได้พาบุตรสาวชื่อนาคไปให้สมภารวัด บางลำที่ตรวจดูดวงชะตา สมภารทำนายว่าจะต่อไปในภายหน้าจะได้เป็นพระราชินี ซึ่งเหตุการณ์เป็นไปดังคำทำนาย โดยนาคได้แต่งงานกับทองด้วงครั้งดำรงตำแหน่งมหาดเล็ก และต่อมาได้เลื่อนตำแหน่งเป็นยกกระบัตรเมือง สมุทรสงคราม โดยหลังจากแต่งงานทองด้วงได้อาศัยอยู่กับภรรยาที่บางช้าง จากนั้นภรรยาได้กำเนิดบุตรชื่อฉิม ก่อนที่ทองด้วงจะพาครอบครัวเข้าไปรับราชการในเมืองหลวงในสมัยพระเจ้าตากสิน และหลังจากพระเจ้าตากสิน เสด็จสวรรคต ทองด้วงได้ขึ้นครองราชย์และสถาปนาราชวงศ์จักรีตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา ขณะที่นาคนอกจากจะได้รับการแต่งตั้งเป็นพระมเหสีพระนามว่าสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี บรรดาญาติของเธอก็ได้รับการแต่งตั้งเป็นราชินี กุลบางช้างทั้งหมด⁹ พร้อมทั้งได้ดำรงตำแหน่งสำคัญๆ เป็นจำนวนมาก (รายละเอียดดู เทพ สุนทรสารทูล 2511: 2540) เหล่านี้เป็นต้น

1.2 ท้องถิ่นบางนางลีสมัยปลายอยุธยาและต้นรัตนโกสินทร์: แหล่งอพยพ

ในช่วงปลายสมัยอยุธยาเกิดสภาวะระส่ำระสายไปทั่วทั้งแผ่นดิน ปรากฏหลักฐานและเรื่องเล่าว่าชาวบ้าน ทั้งจากอยุธยา รวมทั้งบริเวณอื่นๆ จำนวนหนึ่งได้อพยพหลบหนีภัยสงครามมาตั้งถิ่นฐานในย่านบางนางลีและ บริเวณใกล้เคียง ดังกรณีพื้นที่แถบ ต.บางขันแตก ซึ่งอยู่ถัดไปจาก ต.ปลายโพรงพาง เล่ากันว่า “ก่อนกรุงแตก 6 เดือนคนเริ่มหนีมาอยู่แถวนี้ มีสมบัติมากพอที่จะสร้างวัดต่างๆ ได้มากมาย เพราะที่บางขันแตกมีถ้ำถ้ำโถงมากมาย โบราณสวยงามมาก” (ประชุมกลุ่มวัดบางแคกลาง, 18 กันยายน 2545) หรือกรณีบ้านท่าใหญ่ ต.เหมืองใหม่ ซึ่งอยู่ ถัดไปด้านตะวันตกเฉียงเหนือของ ต.บางแค เล่ากันว่าเกิดจากการที่ชาวบ้านท่าใหญ่ได้อพยพหลบภัยจากพม่า เข้าศึกมาจากพระนครศรีอยุธยาครั้งเสียกรุง โดยตอนแรกได้แผ้วถางพื้นที่ริมฝั่งเข้าไปตามชายคลองประดู่เพื่อสร้าง ที่อยู่อาศัย เพราะเห็นเป็นที่ที่เหมาะสมและยังไม่มีผู้ใดจับจองหรืออยู่อาศัย แต่เมื่อแผ้วถางลึกเข้าไปประมาณ 3 เส้นเศษก็พบซากพระอุโบสถซึ่งหาฝาผนังและหลังคาไม่ได้ ทั้งยังพบพระพุทธรูปปางต่างๆ และเจดีย์แบบรามัญ 2

⁹ ราชินีกุลบางช้าง ประกอบด้วยสายตรง 7 วงศ์ สายชิด 8 วงศ์ และสายห่าง 30 วงศ์ แต่คาดว่ายังมีอีกหลายวงศ์ที่ไม่สามารถสืบค้น ได้ เนื่องจากประเทศไทยเริ่มใช้นามสกุลเมื่อสมัยรัชกาลที่ 6 มาแล้ว (รายละเอียดดู เทพ สุนทรสารทูล 2540: 16-7)

องค์ในสภาพชำรุดหักพัง เมื่อเห็นเป็นอารามร้าง เป็นที่ธรณีสงฆ์ ไม่เหมาะแก่การสร้างบ้านเรือน จึงพากันข้ามคลองประตูไปผ้วถางพื้นที่ด้านทิศตะวันตกของวัดไปประมาณ 5 เส้นเศษ พร้อมกับตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่อาศัยมาจนปัจจุบัน (กรมการศาสนา 2505: 263-4)

ประการสำคัญ ในช่วงปลายสมัยอยุธยาต่อเนื่องสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้มีการกวาดต้อนผู้คนเชื้อชาติต่างๆ เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่แถบนี้ด้วย (รายละเอียดดู ศรีศักร วัลลิโภดม 2536: 43-4, 52) อาทิ ชาวเขมร¹⁰ ดังกรณี ย่าน ต.บางสะแก อ.บางคนที ซึ่งอยู่ริมแควอ้อมคนละฟากฝั่งกับ ต.เหมืองใหม่ อ.อัมพวา ซึ่ง “ที่หมู่บ้านนี้แต่ก่อนก็เป็นดงเขมร เขาก็ว่ามาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 หรือ 3 เขาเรียกเขมรบ้านหมู่” (ลุงแหวง, สัมภาษณ์ใน อารมณ จันทรสมวงศ์ 2541: 131) โดย “สมัยก่อนเขาว่ามันรก เป็นป่าเป็นชายทะเล ที่นี้ชายทะเลมันกิ่งอกเรื่อยไป เมื่อสมัย 200-300 ปีก่อนโน้น ยายเล่าให้ฟังว่าสมัยนั้นเป็นพวกอพยพ บ้านแตกสาแหรกขาด เขาก็มาส่งเป็นจุดๆ แล้วก็ทำมาหากินกันมาแต่นั้น ป่ามีเชื้อสายเขมรนะ ถูกเขาตีกระเจิงมา ไล่จับส่งบรรทุกเรือมา ก็พลัดกันไปคนละทางสองทาง” (ป้าเล็ก, สัมภาษณ์ใน อารมณ จันทรสมวงศ์ 2541: 131) เพราะเหตุนี้ “พอเอยบ้านเขมรหมู่อยู่ที่ไหน เขาจะบอกอยู่บางสะแก เป็นเขมรทั้งนั้น มาก่อร่างสร้างตัวกัน” (ปู้แซก, สัมภาษณ์ใน อารมณ จันทรสมวงศ์ 2541: 131) เป็นอาทิ

เช่นเดียวกับกลุ่มชาติพันธุ์มอญ ซึ่งนอกจากมีการกล่าวอ้างว่าสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีในรัชกาลที่ 1 “พระนามเดิมของท่านคือ นาค ท่านได้ประสูติมาในตระกูลคหบดีมอญ ซึ่งตั้งรกรากอยู่ที่บ้านอัมพวา ตำบลบางช้าง จังหวัดสมุทรสงคราม” (คึกฤทธิ์ ปราโมช อ้างใน สุจิตลักษณ์ ดีผดุง และคณะ 2542: 53) รวมทั้งการกล่าวอ้างว่า “รัชกาลที่ 1 ทรงมีเชื้อสายมอญสืบจากเจ้าพระยาโกษาธิบดี (ปาน)” (สุจิตลักษณ์ ดีผดุง และคณะ 2542: 53) หลักฐานทางประวัติศาสตร์ชี้ว่าชาวมอญได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองอย่างต่อเนื่องตั้งแต่สมัยอยุธยา ธนบุรี จนกระทั่งสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยตั้งถิ่นฐานหนาแน่นบริเวณสองฝั่งแม่น้ำแม่กลอง ตั้งแต่ อ.บ้านโป่ง อ.โพธาราม จ.ราชบุรี รวมทั้งใน จ.กาญจนบุรี มีทั้งส่วนที่อพยพมาจากพม่าเพราะอาณาจักรมอญถูกพม่ารุกรานและผนวกได้ในปี พ.ศ. 2300 และส่วนที่โยกย้ายขยายตัวจากกรุงเทพฯ ลงมาตามลำน้ำถึงแม่น้ำท่าจีน และแม่น้ำแม่กลอง (สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์ อ้างใน สุจิตลักษณ์ ดีผดุง และคณะ 2542: 11; สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์ 2545: 478-9) โดยต่างนำคัมภีร์ใบลานที่ตนเคารพนับถือมาสร้างหมู่บ้านเรียงรายเป็นระยะพร้อมกับสร้างวัดและตั้งชื่อตามชื่อเดิมในเมืองมอญด้วย (สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์ 2536: 86) ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนิพนธ์ไว้เมื่อคราวเสด็จประพาสแถบ จ.ราชบุรี ว่า “ถึงวัดตาลมีโพงน้ำเหมือนอย่างโรงเหล้า เขาว่าที่นั่นปลูกพลูทั้งวัด ตั้งแต่นี้ไปเป็นบ้านมอญทั้งสองฟากน้ำ พระที่มาสดขยันไตรมน้ำก็สดมอญตลอดมา...บ้านเรือนก็มีฝากระดานหลายหลัง ตั้งอยู่ริมหาดทั้ง 2 ฟากแม่น้ำหลายสิบหลัง ตั้งแต่นี้มาดูบ้านคนถี่ขึ้นมากกว่าแต่ก่อน เรือนฝากระดานก็มีชุม” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อ้างใน ส.พลายน้อย 2544: 247)

¹⁰ ในช่วงปลายสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้มีการกวาดต้อนเชลยศึกชาวเขมรมายังบริเวณลุ่มน้ำแม่กลอง เช่น หลังจากพระยาจักรีรบชนะในกัมพูชาในปี ค.ศ. 1771 ได้มีการกวาดต้อนชาวเขมรจำนวน 10,000 คนมาตั้งถิ่นฐานในเขตราชบุรีบริเวณริมฝั่งแม่น้ำแม่กลองด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของเมือง หรือที่เรียกว่าเขมรเดิม ขณะที่ในคริสต์ทศวรรษ 1840 ได้มีการกวาดต้อนเชลยศึกเขมรจากกำปงธมหรือที่เรียกว่าเขมรใหม่มาตั้งถิ่นฐานในเขตราชบุรีเช่นกัน โดยในปี ค.ศ. 1904 ในมณฑลราชบุรีมีชาวเขมรประมาณ 20,000 คนหรือคิดเป็นร้อยละ 5 ของประชากรทั้งหมด (Grabowsky อ้างใน พงษ์พันธุ์ อูยานนท์ 2546: 20)

โดยสถิติสำมะโนประชากรปี พ.ศ. 2447 พบว่าชาวมอญในมณฑลราชบุรี ทั้งที่เป็นเชลยศึกและผู้อพยพ มีจำนวน 12,806 คน (Grabowsky อ้างใน พอพันธุ อุทยานนท์ 2546: 20)

ทั้งนี้ นอกจากตั้งบ้านเรือนหนาแน่นแถบ จ.ราชบุรี ดังกล่าวแล้ว ชาวมอญบางส่วนยังได้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเขต จ.สมุทรสงคราม ด้วย (สุจิตลักษณ์ ดีผดุง และคณะ 2542: 11) ดังที่การสำรวจประชากรมอญในประเทศไทยในชุมชนต่างๆ ระหว่างปี พ.ศ. 2512-2515 พบชาวมอญอาศัยอยู่ในเขต จ.สมุทรสงคราม จำนวน 1,190 คน 123 ครัวเรือน จากพื้นที่ 6 หมู่บ้าน 2 ตำบล 1 อำเภอ ดังรายละเอียดแสดงในตารางที่ 1 ขณะที่การสำรวจเพื่อจัดทำแผนที่แสดงผู้พูดภาษามอญในประเทศไทยในปี พ.ศ. 2544 พบคนพูดภาษามอญใน จ.สมุทรสงคราม จำนวนหนึ่ง โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบเป็นสัดส่วนต่อประชากรทั้งหมดพบว่า เป็นสัดส่วนที่สูงกว่าที่พบในเขต จ.ราชบุรี (รายละเอียดดู สุวิไล เปรมศรีรัตน์ และคณะ 2544: 50)

ตารางที่ 1 แสดงจำนวนประชากรมอญในประเทศไทยช่วงปี พ.ศ. 2512-2515

จังหวัด	อำเภอ	ตำบล	หมู่บ้าน	หลังคาเรือน	จำนวนคน
เชียงใหม่	1	1	2	222	948
ลำพูน	1	1	1	125	739
ลพบุรี	1	2	11	616	4,378
อุทัยธานี	2	4	15	292	1,514
ตาก	1	1	1	22	112
สระบุรี	3	5	8	83	419
อยุธยา	4	6	18	303	2,071
ปทุมธานี	6	39	151	3,216	22,230
นนทบุรี	3	9	18	958	6,734
กรุงเทพฯ	4	12	33	1,187	8,212
ธนบุรี	1	2	9	527	3,543
สมุทรปราการ	3	11	27	699	3,486
สมุทรสาคร	2	13	44	2,793	20,312
สมุทรสงคราม	1	2	6	123	1,190
ราชบุรี	2	10	47	2,378	15,480
เพชรบุรี	1	3	5	149	991
นครปฐม	1	3	7	267	1,869
รวม	37	112	403	13,960	94,229

(ที่มา: สุเจ็ด คชเสนี และคณะ อ้างใน สุจิตลักษณ์ ดีผดุง และคณะ 2542: 15)

ประชากรมอญที่สำรวจพบในเขต จ.สมุทรสงคราม ในช่วงปี พ.ศ. 2512-2515 ชำต้นอยู่ในเขต ต.แหลมใหญ่ และ ต.แม่กลอง อ.เมือง หรือบริเวณที่ชาวบางนางลี่และชาวแม่กลองทั่วไปเรียกว่าแถบวัดปทุมคณาวาส โดยเฉพาะ “ตรงซอยตึก เข้าไปแถวโน้นจะมีคนมอญเยอะ” (วิเชียร อุรักษา, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546) ชาวมอญเหล่านี้เดิมประกอบอาชีพค้าขายทางน้ำ สินค้าที่จำหน่ายได้แก่จากและฟืนซึ่งเย็บและเผาเอง ต่อมาชาวมอญบางส่วนได้ทำน้ำตาลมะพร้าว และเมื่ออุตสาหกรรมประมงทะเลขยายตัวผู้ขายมอญจำนวนหนึ่งได้พากันไปเป็นลูกเรือประมง และหลังเลิกทำน้ำตาลมะพร้าว ชาวมอญส่วนมากประกอบอาชีพค้าขาย ขณะที่ผู้ขายบางส่วนยังประกอบอาชีพเป็นลูกเรือประมงทะเล ปัจจุบันชาวมอญแถบวัดปทุมคณาวาสมีจำนวนมากกว่าที่สำรวจเมื่อ 30 ปีก่อนหน้า และแม้จะแต่งงานกับชนชาติอื่น ชาวมอญเหล่านี้ยังคงประกอบพิธีกรรมดั้งเดิม อาทิ “กลางเดือนเขาจะทำเรือหงส์ลอยตามคลอง เรียกว่าพิธีปล่อยผี ปล่อยโรคปล่อยภัย ปล่อยไปออกปากอ่าว บางบ้านเขาก็ขับถือน้ำ พวกกระเป่าบรรพบุรุษ ทองซื้อแล้วเขาจะต้องเอาไปถวายผีก่อน บางบ้านทำขนมบัวลอยก็ต้องขึ้นหิ้ง ช่วงสงกรานต์เขาก็ยังมีเล่นสบ้า ที่วัด ที่หมู่บ้านเขาก็มีเล่นประจำ” (เพ็งอ้ง) ทั้งนี้ เป็นที่น่าสังเกตว่าแม้จะอาศัยอยู่แถบวัดปทุมคณาวาส แต่วัดที่ชาวมอญเหล่านี้ “ขึ้น” คือวัดศรัทธาธรรม ตั้งอยู่บริเวณดอนหอยหลอด เรียกกันว่า “วัดมอญ มีเสาหงส์อยู่หน้าโบสถ์ พระเขาไม่ใช้มหานิกาย เป็นธรรมยุต” (บุตรชายนางวิเชียร อุรักษา, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546)

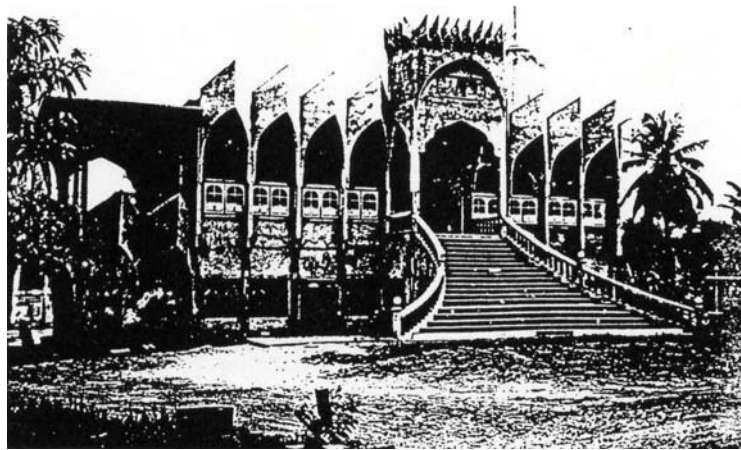
นอกจากชาวเขมรและชาวมอญ ชาวมุสลิมเป็นกลุ่มชาติพันธุ์อีกกลุ่มที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียง ดังกรณีบ้านคลองแขก หมู่ 9 ต.ปลายโพรง ซึ่งประกอบด้วยชาวไทยมุสลิมกว่าร้อยละ 90 ตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนเรียงรายไปตามคลองแขก กล่าวกันว่าบรรพบุรุษของชาวไทยมุสลิมเหล่านี้อพยพมาจากกรุงเทพฯ ย่านมินบุรี บางมด รวมถึงพระประแดง กับบางส่วนอพยพมาจาก จ.เพชรบุรี เมื่อประมาณ 200 ปีมาแล้ว คำวนได้จากการที่ “คนแก่หมดอายุตายไปแล้ว 2 รุ่น” (แจ้ง ภัคดีเจริญ, สัมภาษณ์ 26 พฤษภาคม 2546) ซึ่งสาเหตุที่อพยพมาเป็นเพราะ “เป็นพวกคนยากจน รู้ว่าเป็นที่ว่างเปล่าเลยมาจับจองที่ในป่า มาจับจองกันคนละ 40-50 ไร่หรือมากกว่า แล้วแต่ใครจะจับจองได้ ที่นี้เขามาจับปลา ปลาชุม ปลาสลิด ไม่รู้จะเอาไปไหน เมื่อก่อนเขาจะทำบ่อตกปลา ตอนนั้นต้องกลบก้น ตอนผมมาอยู่เรือ 2 วา 3 สอกได้เต็มลำ คนที่มาคือคนไม่มีกินไม่มีใช้ แต่อดทน น้ำก็ไม่กิน คลองตื้น เดินไปขึ้นปากท่อ 2 ชั่วโมงยังไม่ถึง เดินไปตามคันคลองเรื่อยไป” (เพ็งอ้ง) ซึ่งหลังจากพบว่า เป็นแหล่งที่สามารถตั้งถิ่นฐานและทำมาหากินได้ดี ชาวมุสลิมรายที่ทราบข่าวหรือเป็นญาติจึงพากันอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานเพิ่มขึ้นจนหนาแน่น ส่วนใหญ่มาจาก จ.เพชรบุรี ดังรายหนึ่งที่ “เกิดที่นี่ แม่คนที่นี่ พ่อคนเพชรบุรี” (ประสิทธิ์ ศรีสะอาด, สัมภาษณ์ 26 พฤษภาคม 2546) เช่นเดียวกับอีกรายที่ “เป็นคนมุสลิม เกิดเพชรบุรี มาได้เมียที่นี่ คนมุสลิม พ่อแม่ของเมียเป็นคนที่นี่” (แจ้ง ภัคดีเจริญ, สัมภาษณ์ 26 พฤษภาคม 2546)

ภาพที่ 1 แสดงการตั้งถิ่นฐานของชาวมุสลิมริมคลองแขก

ชาวมุสลิมที่อพยพเข้ามาอยู่บ้านคลองแขกช่วงแรกประกอบอาชีพเลี้ยงปลาและนำมาทำปลาเค็มปลาแห้งขาย ก่อนที่จะหันมาทำน้ำตาลในช่วงหลังๆ ดังรายหนึ่งที่ว่า “เมื่อก่อนจับปลาไปแลกข้าวเหนียวปากท่อ หาบไปตามคลอง ทำปลาเค็มปลาแห้งไปแลกถ่าน ข้าวสาร มะขามเปียก พอมีมะพร้าวน้ำตาลก็เอามะพร้าวน้ำตาลไปแลก ชาวนาก็เอารวมมาแลกกัน เราจ้างคนจีนชุดร่อน คนจีนนี้เขาเรียกว่า ชุดดิน กินหญ้า เขาพื้นดิน ตากดิน พอไม่ถึงสว่างเขาก็ขึ้นมารดน้ำแล้ว” (แจ้ง ภักดีเจริญ, สัมภาษณ์ 26 พฤษภาคม 2546) ชาวมุสลิมคลองแขกเป็นมุสลิมสายสุนะ เดิมไม่ได้ประกอบวัตรปฏิบัติตามหลักศาสนาครบถ้วน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือไม่ได้ละหมาด เพราะความที่ยากจนและไม่มีความรู้ ขัดปฏิบัติตามหลักศาสนาอิสลามที่ทำมีเพียงประการเดียวคือการไม่บริโภคเนื้อหมู เช่นเดียวกับกูโบร์หรือสุสานสำหรับฝังศพที่เดิมไม่มี เพราะยากจนไม่สามารถซื้อหาที่ดินสำหรับก่อสร้างเป็นกูโบร์ได้ หากมีคนตาย ญาติต้องพายเรือนำศพไปฝังที่ จ.เพชรบุรี จนกระทั่งต่อมา “พอค่อยยังชั่วหน่อยก็ทำเป็นโรงจาก ได้ทำพิธีทางศาสนา 20-30 คน พอปี 30 ก็ได้สร้างมัสยิดหลังนี้ ตอนนั้นก็ใช้ได้แล้วแต่ว่ายังไม่เสร็จสมบูรณ์ดี แล้วตอนนี้ก็มีกูโบร์แล้ว คือเมื่อก่อนไม่ค่อยมีเงินไปซื้อที่ดิน ต้องไปฝังที่เพชรบุรีอยู่นาน แต่ว่าต่อมามีคนมุสลิมเหมือนกันเขาขายที่ให้ไว้ว่า ราคาถูก ” (เพ็งอ้าง)

ภาพที่ 2 แสดงมัสยิดบ้านคลองแขก

ภาพที่ 3 แสดงชาวมุสลิมบ้านคลองแขก

อย่างไรก็ดี นอกจากผู้คนกลุ่มต่างๆ ที่อพยพหลบหนีภัยสงครามและที่ถูกกวาดต้อนมาข้างต้นแล้ว ช่วงปลายสมัยอยุธยาต่อเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังมีชาวจีนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นและประกอบอาชีพย่านบางนางลิ่และบริเวณใกล้เคียงจำนวนมาก หรืออาจจะเป็นสัดส่วนที่มากที่สุดในการรวมกลุ่มชาติพันธุ์ที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานแถบนี้ หากไม่นับรวมคนไทยทั้งที่อาศัยอยู่เดิมและที่อพยพเข้ามาเพิ่ม ซึ่งชาวจีนที่อพยพเข้ามาเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งของกระแสคลื่นชาวจีนอพยพที่ดำเนินมาตั้งแต่สมัยอยุธยาต่อเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์¹¹ โดยเมื่อ

¹¹ แม้ราชสำนักแมนจูได้ประกาศไม่ให้ชาวจีนอพยพออกนอกประเทศตั้งแต่ ค.ศ. 1645 เป็นต้นมา แต่ชาวจีนแถบมณฑลฟูเจี้ยนและกวางตุ้ง โดยเฉพาะชาวจีนฮกเกี้ยน กวางตุ้ง และแต้จิ๋ว ยังคงอพยพหลบหนีเข้ามาประเทศไทยอยู่เรื่อยๆ ตลอดช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 16-17 จนกระทั่งเมืองบางปลาร้อย [จ.ชลบุรี] ได้กลายเป็นศูนย์กลางการอพยพเข้ามาของแรงงานแต้จิ๋ว และเมืองสงขลาได้กลายเป็นศูนย์กลางการอพยพเข้ามาของแรงงานจีนฮกเกี้ยนอย่างถาวร ส่วนแรงงานจีนกวางตุ้งได้ปะปนกันไปทั้งในกรุงศรีอยุธยาและเมืองท่าอื่นๆ รอบอ่าวไทย (ภูวดล ทรงประเสริฐ 2545: 47)

ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 ชาวจีนอพยพมักจะอาศัยอยู่หนาแน่นในเขตชายฝั่งทะเลและบริเวณที่ลุ่มแม่น้ำสายใหญ่ๆ โดยเฉพาะด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ตั้งแต่แม่น้ำแม่กลองจนถึงเมืองกาญจนบุรี (สกินเนอร์ 2529: 67, 80) ซึ่งในช่วงสมัยอยุธยาชาวจีนที่อพยพเข้ามาในเมืองที่อยู่ติดชายทะเลเป็นชาวจีนที่เป็นผู้ชำนาญการพิเศษ เช่น การเดินเรือ การค้าขาย หรือเป็นผู้มีวิชาการความรู้ในแง่การเป็นขุนนางหรือข้าราชการมาก่อน จึงได้รับการยกย่องและนับหน้าถือตาจากเจ้านายและขุนนางไทยพอสมควร (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ 2544: 127-8) เป็นชาวจีนกลุ่มที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีและสามารถแทรกซึมเข้าในระบบศักดินาของไทยได้ (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2527: 108) ขณะที่ชาวจีนซึ่งอพยพเข้ามาในสมัยรัตนโกสินทร์ส่วนใหญ่เดิมเป็นเกษตรกรยากจน อพยพมาประเทศไทยเพื่อปรับปรุงฐานะทางเศรษฐกิจของตนให้ดีขึ้น ดังรายหนึ่งที่ “เตี้ยกับแม่มาจากเมืองจีน เกาะไหหลำ อยู่ที่โน้นทำนา มีลูกหลายคน เลี้ยงเสียมาแสวงโชค เพราะว่าได้ข่าวจากคนจีนที่เคยมา มีเงินก็เอาไปจุนเจือที่บ้านเมืองจีน” (ไพโรจน์ นิรมาน, สัมภาษณ์ 5 ตุลาคม 2545) เพราะโอกาสทางเศรษฐกิจในสังคมไทยในขณะนั้นเอื้ออำนวยให้แรงงานจีนสามารถพัฒนาสถานภาพของตนเองได้ดีกว่าชาวพื้นเมืองซึ่งยังคงถูกพันธนาการจากระบบศักดินาไทย โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบโอกาสทางเศรษฐกิจต่างๆ ที่รัฐไทยเปิดให้ชาวจีนอพยพโดยทั่วไป กับนโยบายอื่นๆ ที่เจ้าอาณานิคมนำมาปฏิบัติกับชาวจีนโพ้นทะเลทั่วทั้งภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ขณะนั้น ไม่มีดินแดนใดในภูมิภาคแถบนี้ที่เปิดโอกาสให้ทั้งแรงงานและนายทุนจีนโพ้นทะเลสามารถแสวงหาโอกาสทางเศรษฐกิจและเปลี่ยนสถานภาพชนชั้นในหมู่ชาวจีนด้วยกันเองได้ดีกว่าสังคมไทย (ภูวดล ทรงประเสริฐ 2545: 47-8, 60) ดังที่มัลลอค นักเดินทางท่องเที่ยวในช่วงทศวรรษ 2390 ตั้งข้อสังเกตว่าชาวจีนจำนวนมากอพยพมาสยามด้วยความพอใจในสภาพประเทศและลู่ทางก้าวหน้าในอนาคต (มัลลอค อ้างใน ฝาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์ 2539: 25)

ชาวจีนอพยพในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นส่วนใหญ่เข้ามาประกอบอาชีพเป็นกรรมกรในเรือกสวนไร่ นา หรือตามเมืองต่างๆ โดยเฉพาะชาวแต้จิ๋วได้ตั้งถิ่นฐานอยู่ในแถบชนบทลึกเข้าไปจากเมืองท่าชายทะเลและเมืองตามริมแม่น้ำ อาทิ แม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง แม่น้ำท่าจีน และแม่น้ำแม่กลอง ประกอบอาชีพปลูกพืชผักขาย (รายละเอียดดู สกินเนอร์ 2529: 83, 99-102, 112) ดังที่สังฆราชปาลเลอกัวซ์บันทึกไว้ในปี พ.ศ. 2386 ว่า ชุมชนต่างๆ ในแถบลุ่มน้ำแม่กลองซึ่งพลเมืองส่วนใหญ่เป็นชาวจีนอพยพได้ประกอบอาชีพเพาะปลูกทำไร่ถั่วฝักยาว มันเทศ ผักกาด หอม มะเขือยาว ยาสูบ และหมาก ทั้งเพื่อบริโภคและขายในตลาด (ปาลเลอกัวซ์ อ้างใน นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2527: 112-3)¹²

เช่นเดียวกับย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงที่ตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นต้นมามีชาวจีนอพยพเข้าไปตั้งถิ่นฐานและประกอบอาชีพจำนวนมาก โดยบางส่วนเข้ามาตั้งรกรากทำสวน ดังกรณี “เตี้ยพ่อไ้” ชาวจีนแถบคลองลำประโดงลึก ซึ่ง “เกิดเมืองจีน...อพยพมาเมืองไทยทางเรือสำเภา ตอนแรกก็มาอยู่ที่อัมพวา แยกก็เที่ยวไปเรื่อย หากินไปเรื่อย แล้วก็หากินแถวคลองลึก เตี้ยพ่อไ้มาตัวคนเดียว โชคดีไซ้เซมา ไม่มีเพื่อนหรือญาติพี่น้องมา ที่นี้ก็ไม่มีใครรู้จักด้วย มาถึงก็มาทำสวน” (อินทร์ ทรัพย์ล้น, สัมภาษณ์ 13 ธันวาคม 2544) ขณะที่บางส่วน

¹² นอกจากนี้ สังฆราชปาลเลอกัวซ์บันทึกว่าในสมัยรัชกาลที่ 4 ประเทศไทยมีประชากรประมาณ 4 ล้านคน ประกอบด้วยคนสยาม คนมอญ คนลาว คนจีน และอื่นๆ โดยเป็นคนจีนถึง 1 ล้าน 5 แสนคน แสดงให้เห็นการหลั่งไหลเข้ามาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 (ปาลเลอกัวซ์ อ้างใน ศรีศักดิ์ วลิตโกดม 2544: 145) กระนั้นก็พึงตระหนักว่าการให้ภาพและจำนวนประชากรชาวจีนในสยามของบรรดา “นักเขียน” เหล่านี้อาจสูงเกินจริง (สกินเนอร์ 2529: 81)

เข้ามาประกอบอาชีพเป็นแรงงานรับจ้างยกร่องให้กับคนท้องถิ่น โดยบางรายปลูกพืชผักบนคันสวนระหว่างการปลูกมะพร้าวเป็นค่าตอบแทน เมื่อปลูกมะพร้าวเสร็จก็ย้ายไปรับจ้างยกร่องสวนให้กับเจ้าของสวนรายอื่นๆ หรือที่ต่อไป ขณะที่บางรายรับค่าตอบแทนเป็นเงินจากเจ้าของสวนในคราวเดียว (ประชุมเสนอรายงานความก้าวหน้า 1 ปี, 21 กรกฎาคม 2545) นอกจากนี้ ชาวจีนอพยพมักชักชวนญาติพี่น้องในประเทศจีนให้อพยพตามมาหลังจากที่ตนเองสามารถตั้งตัวได้หรือมองเห็นช่องทางในการประกอบอาชีพ ดัง “เตี้ย” ของชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่ “แกอพยพมาอยู่ก่อน แล้วตอนหลังมีฐานะก็เรียกญาติพี่น้องจากเมืองจีนตามมาอีกหลายคน คือมาช่วยกันทำมาหากิน ช่วยเดินเรือ ขนมะพร้าว” (บุญส่ง เตียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 4 ตุลาคม 2545) ส่งผลให้มีชาวจีนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานและประกอบอาชีพย่านบางนางลี่จำนวนมาก

อย่างไรก็ดี บริเวณที่ชาวจีนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานส่วนใหญ่ไม่ได้เป็นบริเวณ “ในอุ้ในสวน” หรือบริเวณสวนที่อยู่ลึกเข้าไปตามริมคลองสายย่อย หากแต่เป็นบริเวณที่คลองสายใหญ่สลับกับแม่น้ำแม่กลอง เช่น บริเวณปากคลองบางแค “เป็นชุมชนคนจีนขนาดใหญ่ เป็นจีนแต่จ้าว ชอบค้าขาย แล้วมีฮักเกี้ยน ไหล่ล่า แต่ว่าเคาะกับกวางต้งน้อย พวกนี้มีแซ่เดียวกันเยอะ ภาษาเดียวกัน” (บุญส่ง เตียวรัตนวรา, ประชุมกลุ่มหัวข้อการตั้งถิ่นฐาน 21 มีนาคม 2545) โดยเฉพาะบริเวณปากคลองบางนางลี่ที่ชาวจีนได้อพยพเข้ามาตั้งบ้านเรือนจน “เป็นชุมชนใหญ่กว่าเจริญกว่า บ้านหนาแน่นกว่า” (บุญส่ง เตียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 4 ตุลาคม 2545) จนกระทั่งผู้คนที่อยู่ดั้งเดิมบางรายต้อง “ย้ายจากปากคลองบางนางลี่ ขยับเข้ามาทำมาหากิน เพราะว่าปากคลองบางนางลี่หนาแน่นมาก” (เดช พุ่มคชา, ประชุมกลุ่มวัดบางแคกลาง 18 กันยายน 2544) ขณะที่ฝั่งตรงข้ามซึ่งอยู่อีกฟากของแม่น้ำแม่กลอง “คนจีนอยู่ยาวเหยียด เป็นบ้านห้องแถว จะมีเรือต่อเติมไปหมด” (บุญส่ง เตียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 4 ตุลาคม 2545)

โดยเฉพาะบริเวณตลาดอัมพวาจัดเป็นชุมชนชาวจีนขนาดใหญ่ โดย “ตรงนี้เป็นคนจีนเกือบทั้งหมด ไทยแท้มี 2-3 บ้าน มีบ้านหมอจาด บ้านฉลาก ณ บางช้าง” (ไพโรจน์ นิรมาน, สัมภาษณ์ 5 ตุลาคม 2545) ส่วนใหญ่เป็นชาวแต่จ้าวรวมทั้งชาวไหล่ล่าบางส่วน เช่น “ที่ร้านตัดเสื้อที่อัมพวามีไหล่ล่ามาก่อน ร้านเจริญศิลป์ คนรีดเสื้อผ้าเป็นไหล่ล่า” (บุญส่ง เตียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 4 ตุลาคม 2545) นอกจากนี้ บริเวณตลาดอัมพวายังมีโรงเจชื่อซ่งเป้าเฮงเต็ง เดิมเป็นศาลเจ้า ต่อมาเจ้าของยกที่ดินให้เป็นโรงเจ รวมทั้งมีโรงเรียนจีน 2 แห่ง แห่งหนึ่งชื่อโรงเรียนยกเอ็ง เดิมเป็นคานเรือ ต่อมาเลิกกิจการ “ชาวตลาด” จึงมาซื้อแล้วสร้างเป็นโรงเรียน (ไพโรจน์ นิรมาน, สัมภาษณ์ 5 ตุลาคม 2545) โดย “ในช่วงปี 2490-2510 จะเป็นโรงเรียนที่มีชื่อเสียงมากในเชิงกีฬาบาสเก็ตบอล ว่ากันว่าเด็กที่จบโรงเรียนนี้เก่งบาสฯ เก่งหนังสือ เก่งในการค้า เก่งในการกีฬา” (เดช พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) อีกแห่งชื่อโรงเรียนกวางตง เดิมเป็นร้านอาหาร ต่อมาเลิกกิจการ “พวกไหล่ล่าเลยรวมกันสร้างโรงเรียนขึ้นแทน” (ไพโรจน์ นิรมาน, สัมภาษณ์ 5 ตุลาคม 2545)

อย่างไรก็ดี แม้ย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงประกอบด้วยผู้คนกลุ่มต่างๆ จำนวนมาก มีทั้งในส่วนของคนท้องถิ่น และในส่วนของคนที่อพยพเข้ามาใหม่ เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่ค่อนข้างสงบ ห่างไกลจากการศึกษา สงคราม ขณะเดียวกันก็เป็นย่านที่มีระบบเศรษฐกิจค่อนข้างดี เปิดโอกาสให้กับการก่อร่างสร้างตัวของผู้อพยพโดยเฉพาะชาวจีนโพ้นทะเล ทว่าการอพยพของผู้คนมายังย่านบางนางลี่ในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ยังคงจำกัด เนื่องจากคนไทยส่วนใหญ่ยังคงถูกพันธนาการด้วยระบบมูลนาย-ไพร่และระบบทาส ไม่สามารถโยกย้ายไปลงหลักปัก

ฐานหรือประกอบอาชีพที่ได้ได้สะดวกนัก จนกระทั่งหลังจากที่รัฐบาลเปิดประตูการค้ากับประเทศตะวันตกอย่างเป็นทางการ ซึ่งส่งผลให้มีการยกเลิกระบบมูลนาย-ไพร่และระบบทาสในเวลาต่อมาเพื่อลดอุปสรรคหรือสิ่งกีดขวางการขยายตัวของเศรษฐกิจแบบตลาดรวมทั้งลดรอนอำนาจของขุนนาง การเคลื่อนย้ายประชากรมายังย่านบางนางลี่จึงเกิดขึ้นอย่างกว้างขวาง ดังจะได้กล่าวถึงในหัวข้อต่อไป

1.3 ห้องถิ่นบางนางลี่สมัยการเปิดประตูการค้ากับประเทศตะวันตก: การเคลื่อนย้ายประชากร

การที่รัฐบาลเปิดประตูการค้ากับประเทศตะวันตกอย่างเป็นทางการตั้งแต่ทศวรรษ 2400 เป็นต้นมาส่งผลให้มีผู้คนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานและประกอบอาชีพย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงมากขึ้น กล่าวคือ หลังจากขึ้นครองราชย์ในปี พ.ศ. 2394 ได้ไม่นานรัชกาลที่ 4 ได้ทรงดำเนินการหลายประการเพื่อส่งเสริมการขยายตัวของเศรษฐกิจเงินตราหรือเศรษฐกิจการค้าของประเทศ เริ่มจากการประกาศลดค่าธรรมเนียมเรือสินค้าที่เข้ามาจอดในกรุงเทพฯ การยกเลิกการห้ามเอกชนส่งข้าวไปขายเป็นสินค้าออก โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการทำสนธิสัญญาบาวริงกับประเทศอังกฤษในปี พ.ศ. 2398 ซึ่งเป็นเสมือนการเปิดประเทศเพื่อทำการค้ากับประเทศตะวันตกอย่างเป็นทางการ ไม่ว่าจะเป็นการให้พ่อค้าชาวอังกฤษมีตัวแทนกงสุล การประกันสิทธิในการค้าโดยปราศจากการแทรกแซงหรือผูกขาดของรัฐ การกำหนดอัตราภาษีศุลกากรสำหรับสินค้าเข้าและสินค้าออกให้เป็นแบบแผน ฯลฯ ขณะที่ในปีต่อๆ มารัฐบาลได้ทำสนธิสัญญาทางการค้าในลักษณะเดียวกันนี้กับประเทศอื่นๆ ส่งผลให้การเปิดประเทศเพื่อการค้าระหว่างประเทศโดยนิตินัยเสร็จสิ้นอย่างสมบูรณ์ (Bowring, Ingram อ้างใน จอห์นสัน 2530: 7)

การดำเนินนโยบายเปิดประเทศเพื่อการค้ากับประเทศตะวันตกข้างต้นส่งผลให้ความต้องการสินค้าจากประเทศไทย โดยเฉพาะข้าว เพิ่มขึ้นอย่างมาก (Ishii อ้างใน Cheyroux 2003: 159) และรัฐบาลได้ดำเนินมาตรการสำคัญ 2 มาตรการในการตอบสนองความต้องการสินค้าการเกษตรดังกล่าว มาตรการแรกคือการขุดคลองเพื่อวัตถุประสงค์ทางเศรษฐกิจ ทั้งนี้ก็เพราะว่าแม้การขุดคลองเป็นรูปแบบสำคัญของการก่อสร้างงานสาธารณูปโภคของรัฐสยามโบราณ แต่การขุดคลองสมัยก่อนมักขุดขึ้นด้วยจุดมุ่งหมายเพื่อการป้องกันตัวมากกว่าเหตุผลทางเศรษฐกิจ แม้คลองบางสายอาจส่งผลทางเศรษฐกิจโดยอ้อม จนกระทั่งปลายสมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อชนชั้นนาเริ่มตระหนักกว่าที่ราบที่มีผู้คนเบาบางอาจนำไปสู่ความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจได้ จึงเริ่มขุดคลองด้วยจุดประสงค์ทางเศรษฐกิจ กล่าวเฉพาะในบริเวณลุ่มน้ำแม่กลอง ในทศวรรษ 2403 พระราชโสมบิตบริบูรณ์ได้ยื่นข้อเสนอขุดคลองภาษีเจริญจากกรุงเทพฯ สู่มแม่น้ำท่าจีน ขณะที่ต่อมาในปี พ.ศ. 2409 สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ได้แนะนำให้ขุดคลองดำเนินสะดวก ขยายคลองภาษีเจริญจากแม่น้ำท่าจีนไปยังแม่น้ำแม่กลอง ซึ่งการขุดคลองภาษีเจริญและคลองดำเนินสะดวกมีวัตถุประสงค์เพื่ออำนวยความสะดวกในการพัฒนาอุตสาหกรรมน้ำตาล (จอห์นสัน 2530: 23-4; อารณ จันทรสมวงศ์ 2541: 81 และดู สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์ 2545: 479 ประกอบ) การขนส่งข้าว เกลือ และผลิตภัณฑ์อื่นๆ จากลุ่มน้ำแม่กลองไปกรุงเทพฯ รวมทั้งอำนวยความสะดวกในการเข้าไปบุกเบิกพื้นที่เพาะปลูกใหม่ (Sompop, Takaya, Witayakorn อ้างใน Cheyroux 2003: 159-60) ขณะที่คลองประชาชื่น ซึ่งเจ้าพระยาบรม

มหาศรีสุริยวงศ์ทรงบัญชาให้ขุดในช่วงทศวรรษ 2410 แยกจากคลองบางนางลี่ไปออกคลองโพงพางเชื่อมต่อกับอ่าวบางตะนูน มีวัตถุประสงค์เพื่อย่นระยะทางขนส่งสินค้าทางทะเลจากเพชรบุรีอย่างสำคัญ¹³

มาตรการที่สองคือการยกเลิกระบบแรงงานเกณฑ์และระบบทาส เพราะนอกจากเป็นเงื่อนไขสำคัญให้ขุนนางสามารถขูดสุ่มกองกำลังซึ่งคุกคามต่อเสถียรภาพและความมั่นคงของพระมหากษัตริย์ (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์ 2539: 44) ระบบแรงงานเกณฑ์และระบบทาสจำกัดการบุกเบิกพื้นที่ทำกินและการขยายกำลังการผลิต (Witayakorn อ้างใน Cheyroux 2003: 159) ฉะนั้น เพื่อลดอำนาจขุนนางลง รวมทั้งตอบสนองความต้องการข้าวในตลาดโลกที่เพิ่มขึ้น รัฐบาลจึงจำเป็นต้องดำเนินการยกเลิกระบบแรงงานเกณฑ์และระบบทาส โดยในปี พ.ศ. 2417 รัฐบาลได้ออกพระราชกำหนดให้ลูกทาสที่เกิดหลัง พ.ศ. 2411 เป็นไทแก่ตนเองเมื่ออายุ 21 ปี และต่อมาในปี พ.ศ. 2520 รัฐบาลอนุญาตให้ไพร่ที่อยู่ภายใต้การดูแลของมูลนายสามารถจ่ายเงินรัชูปการทดแทนการทำงานเกณฑ์ได้ (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์ 2539: 43-4) ซึ่งมาตรการเหล่านี้นอกจากทำลายอำนาจการควบคุมแรงงานส่วนตัวของขุนนางโดยตรง ยังส่งผลให้เกิดการปลดปล่อยแรงงานจำนวนมากเข้าสู่การเกษตรเชิงพาณิชย์ที่รัฐบาลดำเนินการส่งเสริมอยู่อย่างสำคัญ

การดำเนินการยกเลิกระบบแรงงานเกณฑ์และระบบทาส โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการขูดคลองเพื่อเหตุผลทางเศรษฐกิจ ส่งผลให้เกิดการเคลื่อนย้ายประชากรมายังย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงจำนวนมาก ดังจะเห็นได้จากหลังจากมีการขูดคลองประชามขึ้นหรือที่ผู้คนย่านนี้เรียกว่าคลองวัดนางพิมพ์ได้มีผู้คนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานริมสองฝั่งคลองสายนี้จำนวนมาก โดยมักจะตั้งบ้านเรือนบริเวณปากคลองแยกจากคลองบางนางลี่ ประกอบอาชีพค้าขาย ทำโรงงานน้ำส้มสายชูจากน้ำตาลมะพร้าว เป็นที่ตั้งโรงฝั้นและห้องแถว “ตาสั่ง” ให้ชาวจีนทั้งที่เป็นพ่อค้าและกุลีเช่า นอกจากนี้ บางส่วนได้ตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนสลับกันไปจนถึงจุดติดกับคลองโพงพางบริเวณวัดนางพิมพ์ (ประชุมกลุ่มหัวข้อการตั้งถิ่นฐาน, 21 มีนาคม 2545) ซึ่งแม้จะมีผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานหลังคลองสายยาว เช่น คลองบางแค คลองบางนางลี่ ทว่า “คลองวัดนางพิมพ์จะมีบ้านมากกว่าเพื่อน” (จวน นันตสุขคนธ์, สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2544) ดังที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ กล่าวถึงในนิราศยี่สารหลังจากนั่งเรือออกกรุงเทพฯ เข้าแม่น้ำนครชัยศรี ทะลุคลองส่วงอารมณ์ราษฎร์ คลองบางนกแขวก¹⁴ ล่องมาตามแม่น้ำแม่กลองจนถึงวัดอัมพวา ก่อนจะข้ามฟาก

¹³ นอกจากนี้ คลองประชามขึ้นได้กลายเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญของย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียง เพราะคลองสำคัญ 2 สายที่ผู้คนแถบนี้ใช้ในการติดต่อกับ อ.อัมพวา และแหล่งศูนย์กลางความเจริญใกล้เคียงสมัยก่อนมีการสร้างถนน นอกจากประกอบด้วย “สายใน” คือคลองประดู ที่เริ่มจาก อ.เขาย้อย ผ่านบางน้ำเค็ม บ้านต้นไทร บ้านหนองเสือ บ้านทะเลแก้ว บ้านทะเลคู่น บ้านโคกวิหาร บ้านคลองวัดประดู บ้านต้นพลับ มาออกแม่น้ำอ้อมที่บ้านต้นหวีได้ตัว อ.วัดเพลง ยังประกอบด้วย “สายนอก” คือคลองประชามขึ้น เริ่มต้นจากคลองยี่สารในเขต ต.ยี่สาร ผ่านบ้านดอนจั่น บ้านปากวน บ้านโพพาง และบ้านสวนหลวง มาเชื่อมกับคลองบางนางลี่และออกแม่น้ำแม่กลองใกล้กับตัว อ.อัมพวา ผู้คนที่อยู่ในพื้นที่บริเวณนี้มาจากท้องถิ่นต่างๆ ซึ่งเข้ามาบุกเบิกที่ดินและสร้างตัวใหม่ (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ 2542: 126)

¹⁴ การที่ ก.ศ.ร.กุหลาบ พรรณว่าล่องเรือผ่านคลองบางนกแขวกคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง เพราะคลองบางนกแขวกคือปากคลองดำเนินสะดวก ซึ่งไม่สัมพันธ์กับเส้นทางที่ล่องเรือ (สุรจิต ชีรเวทย์, สัมภาษณ์ 11 กุมภาพันธ์ 2546)

แม่น้ำมาเข้าคลองประชามขึ้นหรือที่ในนิราศเรียกว่าคลองบางอีลี¹⁵ โดยได้พรรณภาพเรือสวนและบ้านเรือนริมสองฝั่งคลองนี้ว่า

“ประมาณห้าสิบเส้นเห็นบ้านเรือน	อยู่กล่นเกลื่อนเรียงรันกันทั้งสอง
ปากข้างโน้นข้างนี้มีเนินนong	ล้วนบ้านช่องสวนคั่นเป็นหลั่นไป
ผลไม้ต่างๆ เหมือนอย่างดง	ต่อไปพงป่าแซมแลไสว”

(ก.ศ.ร. กุหลาบ อ่างใน สิริอาภา รัชตะหิรัญ 2545: 236)

ภาพที่ 4 แสดงการตั้งถิ่นฐานบริเวณริมสองฝั่งคลองประชามขึ้น

กลุ่มคนที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานบริเวณริมคลองย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงส่วนหนึ่งอยู่ในกระแสนการเคลื่อนย้ายประชากรจากคลองดำเนินสะดวกเข้าสู่แม่น้ำแม่กลอง (รายละเอียดดู ศรีศักร วัลลิโภดม 2536: 52-5, 90) ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นชาวจีนอพยพที่เคลื่อนย้ายมาตามการขยายโครงการขุดคลองชลประทานทางน้ำ ดังบิดามารดาของชาวบางนางลี่รายหนึ่งซึ่ง “มาจากดำเนินฯ แล้วมาอยู่แถววัดอมรวดี พ่อมีเชื้อเจ๊ก พ่อของพ่อเป็นพวกเจ๊กดำๆ ไม่ใช่เจ๊กขาว แม่ก็คนดำเนินฯ แก่กับจ้าวทำสวนทุ่ง เก็บผักถอนหอม พี่น้องอยู่ดำเนินฯ ทั้งนั้น มีแต่แม่จันที่กระเด็นออกมา แก่ได้แฟนที่โน่นแหละ ก็ค้าขายเรื่อยไป พ่อกับแม่มาหากินทางนี้ มาเช่าที่เช่า มาถือตาลกัน ตอนนั้นพาลูกมาด้วย ทั้งหมด 6 คน ก็ช่วยทำตาลกัน” (สุนีย์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546)

ขณะที่อีกส่วนเป็นชาวไทยซึ่งเพิ่งเป็นอิสระจากระบบไพร่ ดังจะเห็นได้จากการที่ผู้อพยพเข้ามาในช่วงประมาณ 1-2 ชั่วโมงคนส่วนใหญ่จะมาจากพื้นที่แถบ อ.ดำเนินสะดวก และในเขต จ.ราชบุรี ดังชาวบางนางลี่ราย

¹⁵ การที่ ก.ศ.ร.กุหลาบ เรียกคลองประชามขึ้นว่าคลองบางอีลีคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง เพราะคลองบางอีลีหรือคลองบางนางลี่เป็นคลองซึ่งมีอยู่เดิม ขณะที่คลองประชามขึ้นเป็นคลองขุดใหม่ที่แยกจากคลองบางนางลี่ไปออกคลองโพพทาง ซึ่งผู้คนย่านนี้และบริเวณใกล้เคียงเรียกว่าคลองวัดนางพิมพ์หรือคลองขุด สามารถดูเส้นทางลำคลองเหล่านี้ได้ในแผนที่แสดงที่ตั้งถิ่นฐานย่านบางนางลี่

หนึ่งที่ “พ่อเป็นคนหลักสอง ดำเนินฯ ด้วยความจนก็ทำมาหากินเรื่อยไป มาถือสวนขึ้นตาล พอมีเงินก็ซื้อสวนแถวปลายหนองกระพง อยู่ทางไปวัดประดู่ ต.วัดประดู่ แล้วสร้างบ้านที่นั่น” (บุญช่วย อันพิทักษ์, สัมภาษณ์ 5 กุมภาพันธ์ 2545) เช่นเดียวกับอีกรายที่ “ทวดมาจากบางกระทุ่ม ราชบุรี ลูกติดมา 2 คน ที่โน่นแห้งแล้ง ที่นี้เป็นน้ำเป็นสวนมาที่นี้ทำรับจ้างทำตาล แบ่งครึ่งกัน แล้วก็จับจองที่รกร้าง แล้วก็ทำสวนมะพร้าว แล้วช่วงแรกๆ ทำสวนมะพร้าว ช่วงปลายทำนา เป็น 2 ชนิด ตอนหลังมีอีกชนิดก็ทำสวน” (จวน นันทสุคนธ์, สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2544) หรืออีกรายที่ “ปู่คนดำเนินฯ พ่อมาจากดำเนินฯ ที่ดำเนินฯ ทำสวนเตียน ปลูกหอม พริก พืชสวนครัว ไม้ล้มลุก” (กมล จันบุญมี, สัมภาษณ์ 6 กันยายน 2545)

เช่นเดียวกับย่านตลาดอัมพวา ซึ่งประกอบด้วยผู้คนอพยพมาจากแถบ อ.ดำเนินสะดวก จำนวนหนึ่ง ดัง “ชาวตลาดอัมพวา” รายหนึ่งซึ่ง “เกิดดำเนินฯ...ฉันเป็นชาวสวนอยู่ดำเนินฯ เป็นคนโหล่า อยู่ในสวน...พี่ชายเขา [สามี] แนะนำให้ไปขอฉันที่ดำเนินฯ พอแต่งงานก็ย้ายมาอยู่ที่นี่” (อุไร เรื่องสุวรรณ, สัมภาษณ์ 5 ตุลาคม 2545) เช่นเดียวกับอีกรายที่ “ผมเกิดดำเนินฯ เดิมที่มีญาติๆ อยู่ดำเนินฯ คำพริก หอม กระเทียม...เกิดอยู่ได้เดือนเดียวก็พ่าย้ายมาแม่...ตอนแรกมาเป็นลูกจ้างร้านค้า ต่อมาย้ายมาอยู่ที่นี่ มาหัดตีเหล็กที่ร้านอึ้งเซ่งหลี เมื่อก่อนอยู่แถวโรงเลื่อย” (ไพโรจน์ นิรมาณ, สัมภาษณ์ 5 ตุลาคม 2545)

นอกจากนี้ การอพยพเข้ามาของกลุ่มคนรุ่นหลังๆ ยังรวมถึงจังหวัดใกล้เคียงอื่นๆ ด้วย เช่น จ.เพชรบุรี ดังบิดาของชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่ “เป็นคนเพชรฯ มาทำตาล เพราะที่เพชรฯ แห้งแล้ง เลยย้ายลงมาเช่าหรือถือสวนเขา คือริมคลองจะมีเจ้าของ ปลายๆ ไม่มี จับได้ เป็นป่าแล้วเบิกเป็นร่องสวน ทำนาในคลองแล้วปลูกมะพร้าวทำตาล เมื่อก่อนเพชรฯ ปลูกตาลโตดตามคันนา แต่ที่นี้ปลูกไม่ได้ เลยมาทำมะพร้าว” (ทุเรียน ดวงภูมิเมศ, สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2544) ขณะที่บางรายอพยพมาจาก จ.สุพรรณบุรี ดังกรณีมารดาของประธานฝ่ายบริหารองค์การบริหารส่วนตำบลบางนางลี่คนปัจจุบัน ซึ่ง “เป็นคนสองพี่น้อง สุพรรณฯ แม่มาซื้อมะพร้าวแล้วเอาปลาซ่อนแห้งมาขาย แล้วเอามะพร้าวไปขายสองพี่น้อง เพราะทางโน้นเขาไม่มี” (เจริญ ถือตรง, สัมภาษณ์ 31 มกราคม 2545) ส่วนบิดาเป็นชาวเขมรมาจาก อ.ปากท่อ จ.ราชบุรี มาค้าขายเช่นกัน แต่หลังพบรักกันที่บางนางลี่ก็แต่งงานกันแล้วตั้งบ้านเรือนที่ริมคลองโพธิ์ ซึ่งคนที่อยู่เดิมประกอบอาชีพทำน้ำตาลมะพร้าว แต่ “บ้านเราค้าขายแม่ซื้อมะพร้าวลูกไปส่งลิ้งมะพร้าวที่ปากคลองบางแค เพราะว่าเราไม่มีที่” (เพ็งอั่ง)

ทั้งนี้ ผู้คนที่อพยพเข้ามาในระยะหลังไม่ได้จำกัดเฉพาะสามัญชน หากยังรวมถึงผู้คนสถานะอื่นๆ ด้วย เช่น พระ ซึ่งจำนวนหลายรูปมาจากอำเภอและจังหวัดใกล้เคียง อาทิ “หลวงพ่อยอด หลวงพ่อไคล หลวงพ่อไพร หลวงพ่อเปีย มาจากปากท่อ ราชบุรี” (เจ้าอาวาสวัดบางแคกลาง, ประชุมกลุ่มวัดบางแคกลาง 18 กันยายน 2544) เช่นเดียวกับชนชั้นเจ้านายที่ยังคงอพยพเข้ามาอยู่อาศัยย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงอย่างต่อเนื่อง ดังตาของชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่ “แกเป็นคนมีเชื้อมีชาติ ทราบว่าแกเป็นลูกเมียร้อยหลวงวิจารณ์ คิดว่าแม่ของแกเป็นคนแถวนี้ หลวงวิจารณ์แกได้เมียหลายคน ใครๆ ก็อยากได้ทำผัว” (จวน นันทสุคนธ์, สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2544) กล่าวกันว่าหลวงวิจารณ์ไม่ได้ย้ายมาอยู่ย่านนี้เพียงลำพัง หากแต่มาพร้อมกับน้องชายชื่อหลวงวิจิต ทว่าต่อมา “เขาทะเลาะกัน แยกคอกันเลยเปลี่ยนนามสกุล ตัดญาติกันเลย เปลี่ยนเป็นนามสกุลทองวารี เป็นทวดเรา หลวงวิจิตได้เมียคนบางแค 2 คน คือยาย 1 คน แล้วแม่ของป้าอีกคน เขาก็มาตั้งรกรากที่บางแค...คือตาวิจารณ์อยู่บางนางลี่

หลวงวิจิตรอยู่บางแค” (เจือ อยู่คล้า, สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2544) นอกจากนี้ยังเล่ากันว่าหลวงวิจารณ์เคยพา “ยายพุ่ม” [ผู้บริจาคที่ดินและทรัพย์สินสร้างวัดยายพุ่มหรือวัดวรภูมิ] เข้าเฝ้ารัชกาลที่ 5 ที่กรุงเทพฯ แล้วพระองค์ทรงพระราชทานกาน้ำให้ 1 ใบ เป็นเนื้อสำริด (จวน นันทสุคนธ์, สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2544) แต่ชาวบางนางลี่บางรายเห็นว่าหลวงวิจารณ์ไม่ได้พายายพุ่มเข้าเฝ้า กาน้ำสำริดใบนั้นเป็นของหลวงวิจารณ์ที่มอบให้กับลูกๆ “เขาว่าหลวงวิจารณ์ดำข้าวเฒ่าไปเฝ้าในวัง แกเป็นคนเข้านอกออกในได้ แต่ไม่รู้เอาไปถวายหรือเปล่า” (เจือ อยู่คล้า, สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2544)

นอกจากราชินีลูกบางช้างช้างต้น ยังมีเจ้านายหรือเชื้อพระวงศ์สายอื่นๆ อีกที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานย่านบางนางลี่ ดังตาของชาวบางนางลี่รายหนึ่งว่า “มาจากในวัง เห็นแกเซนต์ไบเกิด ม.ร.ว. เสริม ภาณุมาศ แต่แกไม่ยอมอยู่ในวัง แกหนี คนมาตามก็ไม่ไป มาได้เมียที่วัดพุทฯ แกหนีมาอยู่ตรงโค้งแถวคลองโพธิ์ อยู่ในนั้นเป็นกลุ่มเลย คือรู้จักกับเขามาก่อน แล้วก็มาซื้อที่ดิน มาถึงก็ทำตาลเลย แกบอกว่าสนามหลวงเป็นของแก สนามม้าก็ของแก แกมีลูก 5 คน ใช้ ม.ล. กันทุกคน นามสกุลภาณุมาศ...ที่นี้แกเอ็ดใครๆ ก็หยุดหมด คนกินเหล้ามาแกเอ็ดทีเดียวหยุดหมด” (สมบัติ เณรผึ่ง, สัมภาษณ์ 21 พฤศจิกายน 2544) และแม้ต่อมาจะมีคนมาตามให้เจ้านายท่านนั้นกลับไปอยู่ในวังตามเดิม แต่เจ้าตัวไม่ยอมกลับ เทียวไปหลบซ่อนอยู่ตามบ้านเรือนของชาวบ้านที่รู้จักกัน กระทั่งฝ่ายที่มาตามตัวต้องล้มเลิกความตั้งใจในที่สุด

ทั้งนี้ การยกเลิกระบบแรงงานเกณฑ์และระบบทาสไม่เพียงแต่ส่งผลให้ผู้คนจากภายนอกอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานย่านบางนางลี่ หากยังส่งผลให้บรรดาข้าทาสในย่านบางนางลี่พากันจับจองที่ดินเพื่อตั้งถิ่นฐานและทำมาหากินย่านนี้หลังจากได้รับอิสรภาพด้วย ดังกรณีทาสของกำนันเข้า แถบคลองโพธิ์ที่ว่า “บ้านกำนันเข้า บุญพยนต์ ถ้าใครไม่มีเงินเอาลูกมาซัดดอกเป็นทาส บ้านเขาเลยมีทาสหลายคน ส่วนใหญ่เป็นทาสซัดดอก แล้วออกสวนเขา เอาพวกทาสออก เวลามาซุดดินเบิกที่จะใช้ทาสเบิกที่ ถ้าเป็นทาสนิสัยดี พอเลิกทาสกำนันเข้าก็ให้นามสกุลบุญพยนต์กับทาสเลย แล้วพวกทาสกำนันเข้าก็เบิกที่ทำสวนอยู่แถวนี้ บางคนก็ได้ที่สวนด้วย” (สุกัญญา ท่วมศิริ, สัมภาษณ์ 21 พฤศจิกายน 2544) เป็นอาทิ

เพราะเหตุนี้ ย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงจึงประกอบด้วยกลุ่มคนต่างๆ จำนวนมาก โดยกลุ่มคนเหล่านี้ได้ปรับตัวเข้ากับเงื่อนไขเชิงนิเวศวิทยาบริเวณรอยต่อปากแม่น้ำในหลายลักษณะ ไม่ว่าจะเป็นลักษณะการตั้งถิ่นฐานและรูปแบบการปลูกสร้างบ้านเรือน ซึ่งส่งผลให้ลักษณะความเป็นชุมชนหรือการจัดรูปความสัมพันธ์ย่านบางนางลี่มีลักษณะจำเพาะ แตกต่างจากชุมชนชาวนาชาวไร่ทั่วไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือระบบสวนยกร่อง ซึ่งเป็นรูปแบบการเกษตรซึ่งกล่าวกันว่ามีประสิทธิภาพในการจัดการน้ำ การปรับปรุงบำรุงดิน รวมทั้งการป้องกันและกำจัดแมลงศัตรูพืช ดังจะได้กล่าวถึงโดยละเอียดต่อไป

2. การปรับตัวเข้ากับเงื่อนไขทางนิเวศวิทยา

นอกจากเป็นดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำที่อุดมสมบูรณ์ ย่านบางนางลี่มีลักษณะเฉพาะทางนิเวศวิทยา ไม่ว่าจะเป็นระบบน้ำหลาก ระบบน้ำขึ้นน้ำลง ระบบ 3 น้ำ สภาพดิน ฯลฯ ซึ่งส่งผลให้ผู้คนกลุ่มต่างๆ ที่อพยพเข้า

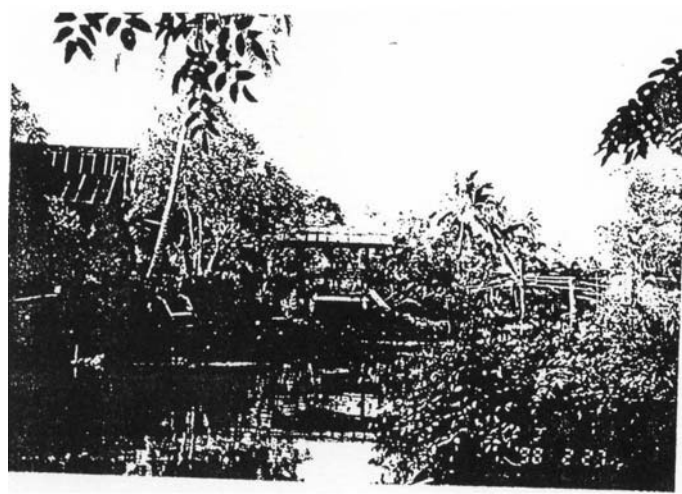
มาอยู่อาศัยและทำมาหากินย่านนี้อีกอย่างต่อเนื่องข้างต้น จำเป็นต้องปรับตัวให้เข้ากับเงื่อนไขทางนิเวศวิทยาดังกล่าว ทั้งในส่วนของความคิดค้นและพัฒนารูปแบบการเพาะปลูกที่สอดคล้องเหมาะสม โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือ ลักษณะการตั้งถิ่นฐานและรูปแบบการปลูกสร้างบ้านเรือน ซึ่งส่งผลต่อการจัดรูปความสัมพันธ์ทางสังคมหรือ “ความเป็นชุมชน” ของย่านบางนางลี่สมัยบุกเบิกอย่างสำคัญ เนื้อหาหัวข้อนี้แบ่งเป็น 2 ส่วน ส่วนแรกกล่าวถึง ลักษณะการตั้งถิ่นฐานและรูปแบบการปลูกสร้างบ้านเรือนย่านบางนางลี่ ซึ่งส่งผลให้ลักษณะความเป็นชุมชนย่านนี้ต่างจากชุมชนชาวนาชาวไร่โดยทั่วไป ขณะที่อีกส่วนกล่าวถึงระบบสวณยก่องในฐานะที่เป็นความพยายามของคนย่านบางนางลี่ที่จะพัฒนารูปแบบการเพาะปลูกให้มีความสอดคล้องเหมาะสมกับกับเงื่อนไขเชิงนิเวศวิทยา ย่านนี้ ดังแสดงให้เห็นเป็นลำดับ

2.1 ลักษณะการตั้งถิ่นฐานและรูปแบบการปลูกสร้างบ้านเรือน

ผู้คนกลุ่มต่างๆ ที่การอพยพเข้ามาย่านบางนางลี่ตั้งแต่สมัยปลายอยุธยาต่อเนื่องสมัยรัตนโกสินทร์ข้างต้น ได้ตั้งถิ่นฐานหรือปลูกสร้างบ้านเรือนใน 2 บริเวณสำคัญ คือ บริเวณริมคลองสายใหญ่ อาทิ คลองบางแค คลองบางนางลี่ คลองโพรง และบริเวณริมคลองสายย่อยต่างๆ หรือที่เรียกว่า “อยู่ในอุ้ในสวน” ไม่ว่าจะเป็นคลองเป็ง คลองโพธิ์ คลองหน้าวัด คลองลำประโดงเล็ก ฯลฯ โดยการตั้งถิ่นฐานในแต่ละบริเวณมีลักษณะแตกต่างกันออกไป หากเป็นบริเวณริมคลองสายใหญ่การตั้งถิ่นฐานประกอบด้วย 3 ลักษณะ ลักษณะแรกคือการตั้งบ้านเรือนเรียงราย ค่อนข้างหนาแน่นเป็นชุมชนขนาดใหญ่ มีฐานะคล้ายๆ ศูนย์กลางความเจริญของชุมชน อาทิ ริมคลองบางแค บริเวณวัดบางแคกลางซึ่งนอกจากจะเป็นชุมชนเก่าแก่ขนาดใหญ่มีบ้านเรือนตั้งอยู่หนาแน่นมาก ยังเป็นที่ตั้งของสถานที่และบ้านเรือนของบุคคลสำคัญ มีฐานะ หรือเป็นผู้นำ เช่น บ้าน “ตาลวด” ซึ่งเป็น “ผู้ดีเก่า” บ้านกำนัน สถานีอนามัย บ้าน “หม่ออุษา” และบ้าน “หม่อรีน” ที่มีชื่อเสียงด้านการรักษาโรคเกี่ยวกับกระดูก ซึ่งชุมชนแห่งนี้แผ่ขยายไปจนกระทั่งถึงวัดปรกฯ (ประชุมกลุ่มหัวข้อการตั้งถิ่นฐาน, 21 มีนาคม 2545) เช่นเดียวกับคลองบางนางลี่ บริเวณหน้าวัดวรภูมิหรือวัดยายพุ่มซึ่งเป็นที่ตั้งของ “กลุ่มหน้าวัด” มีอายุไม่ต่ำกว่า 165 ปี เฉพาะวัดมีสมาชิกรมาแล้ว 9 รูป¹⁶ ตั้งบ้านเรือนอยู่ติดกันบริเวณหน้าวัดเป็นชุมชนใหญ่ หนาแน่นจนกระทั่งมีการเปรียบเปรยกันในสมัยนั้นว่า “ไก่อบินไม่ตก” (เชื้อ ทองวารี, สัมภาษณ์ 21 พฤศจิกายน 2544) และเมื่อมีผู้คนอพยพเข้ามาอยู่เพิ่มขึ้น คนดั้งเดิมบางรายจึงได้ขยับขยายเข้าไปปลูกสร้างบ้านเรือนในคลองที่แยกออกไป คือ คลองหน้าวัด ดังรายหนึ่งที่เคยตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณหน้าวัดยายพุ่ม แต่เมื่อบ้านเรือนเริ่มหนาแน่นขึ้นก็ “ย้ายมาอยู่คลองหน้าวัด แต่อยู่ถัดมาร่วมครึ่งคลอง ตอนต้นๆ คลองมีบ้านเรือนอยู่หลายหลังแล้ว มีแน่นอนอย่างเดียวที่หน้าวัดยายพุ่มแล้วขยายไป” (เพ็ง อ่าง)

¹⁶ ได้แก่ หลวงตาล้า หลวงตามา หลวงตาตรง หลวงตายา หลวงพ่อไคล หลวงพ่อยอด อินทสุณโณ พระอธิการเมี้ยน ญาณเมธี พระอธิการเคลี้ยว จนทโณ และพระครูสมุทรนวกิจ กลุ่ม

ภาพที่ 5 แสดงการตั้งถิ่นฐานบริเวณหน้าวัดวรภูมิ

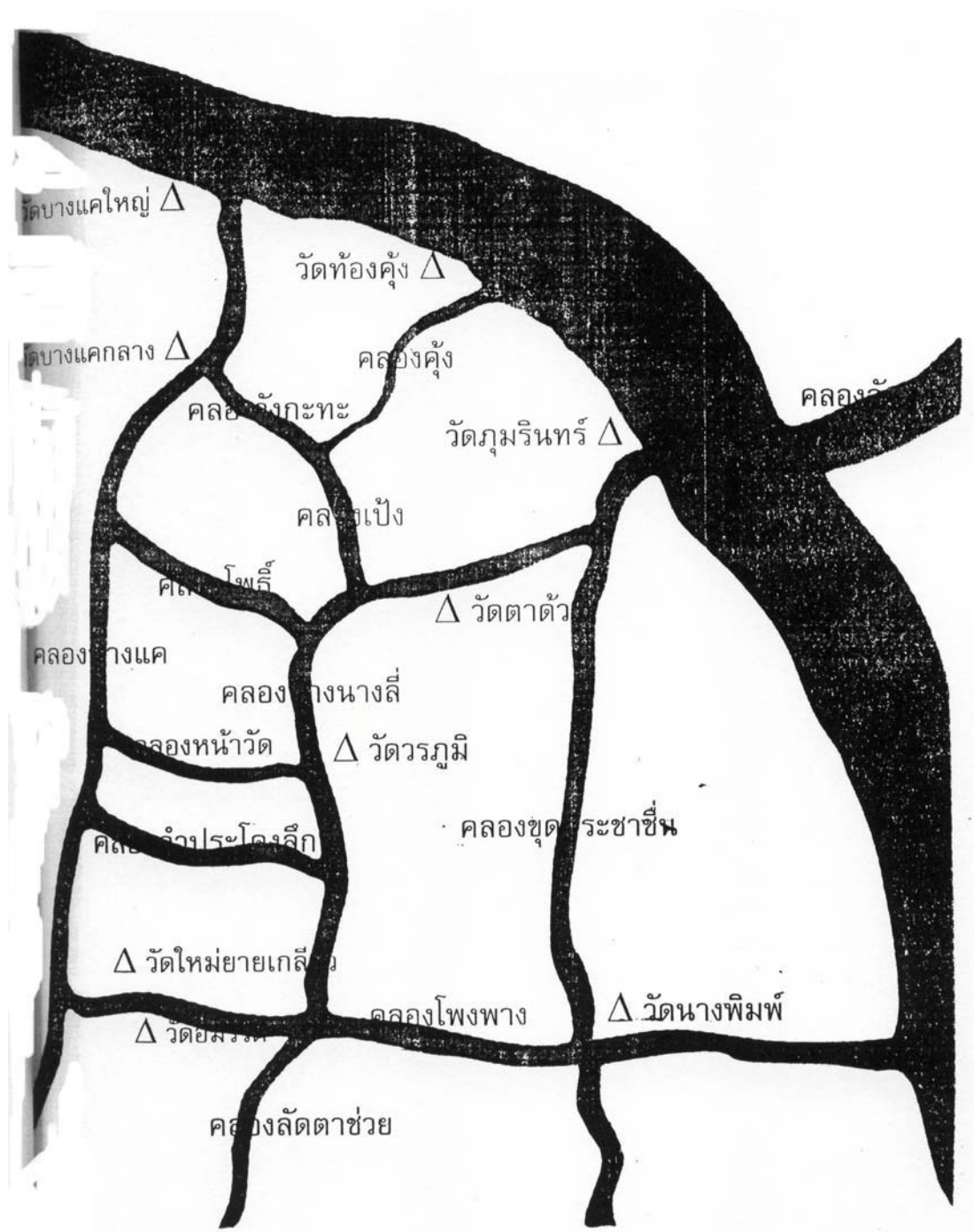
ลักษณะที่สองคือการเป็นชุมชนหรือย่านการค้า อาทิ ริมคลองโพงพางบริเวณหน้าวัดนางพิมพ์ ซึ่งนอกจากมีบ้านเรือนตั้งอยู่หนาแน่นบริเวณหน้าวัดเหมือนเช่นบริเวณหน้าวัดทั้งสองข้างต้น บ้านเรือนเหล่านี้ยังประกอบการค้าและกิจการต่างๆ อาทิ “ค้าฝิ่น ค้ามะพร้าว ตัดผม” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 4 ตุลาคม 2545)

ส่วนลักษณะที่สามคือการตั้งบ้านเรือนตามริมคลองเหล่านี้ หรือที่เรียกว่า “บ้านริมน้ำ” (หิรัญ คงน้อย, สัมภาษณ์ 15 มกราคม 2545) ต่างแต่เพียงว่าบ้านเรือนเหล่านี้ไม่ได้ตั้งเรียงรายกันหนาแน่น หากแต่กระจายไปตลอดแนวของ 2 ฝั่งคลอง อาทิ คลองบางแค บริเวณกลุ่มบ้าน “ยายเสลา” หรือคลองบางนางลี่ โดยเฉพาะบริเวณที่เป็นจุดตัดกับคลองประชามขึ้นที่เป็นบ้านเรือนของชาวไทยและชาวจีนผสมกัน ถัดมาบริเวณหน้าวัดแว่นจันทร์ หรือวัดตาดังเป็นร้านค้าของ “เจ๊กเต่า” ขายกาแฟ ต่อมาอีกเป็นบริเวณที่เรียกว่าคู้งจำปี เป็นที่ตั้งบ้านเรือนของกลุ่มชาวไทย เช่นเดียวกับบริเวณริมคลองโพงพางนอกจากบริเวณที่เป็นจุดตัดกับคลองประชามขึ้นที่เป็นศูนย์กลางการติดต่อซื้อขายดังข้างต้นแล้ว ตลอด 2 ฝั่งคลองมีบ้านเรือนตั้งอยู่เรียงราย โดยถัดจากจุดตัดกับคลองประชามขึ้นเป็นที่ยังบ้านเรือนของชาวไทยกลุ่มซึ่งมีฐานะค่อนข้างดีเพราะมีที่ดินมาก ขณะที่ถัดไปจนถึงจุดตัดกับคลองบางแคเป็นที่ยังบ้านเรือนของชาวไทยและชาวจีน ประกอบอาชีพทำสวนและทำนา (ประชุมกลุ่มหัวข้อการตั้งถิ่นฐาน, 21 มีนาคม 2545) เหล่านี้เป็นต้น

ขณะที่การตั้งบ้านเรือนริมคลองสายย่อยหรือ “อยู่ในอุโมงในสวน” แต่เดิมไม่ได้เป็นชุมชนหนาแน่นหรือกระจายตามริมคลองเหมือนริมคลองสายใหญ่ แต่จะอยู่กันเป็นหย่อมๆ ตามสายตระกูลและเครือญาติ อาทิ คลองโพธิ์ แต่เดิมเป็นที่ตั้งบ้านเรือนของ 2 ตระกูลใหญ่ คือ ตระกูลบุญพนธ์ และตระกูลภานุมาศ กล่าวกันว่าตระกูลบุญพนธ์เป็นตระกูลที่ร่ำรวยและมีข้าทาสบริวารมาก (สุกัญญา ท้วมศิริ, สัมภาษณ์ 21 พฤศจิกายน 2544) ก่อนที่ต่อมาจะมีผู้คนอพยพเข้าไปตั้งบ้านเรือนกันมากขึ้นจนตลอดทั้งลำคลอง ส่วนใหญ่เป็นชาวไทย เช่นเดียวกับบริเวณคลองเป้งที่เดิมเป็นบ้านเรือนเศรษฐีที่มีเรือนทาส “บางคนเกิดแล้วอยู่ในนั้น บางคนอยากจะเป็นอิสระก็ต้องหนี เลย

อาจจะเป็นชื่อคลองบางกะลั่นในอีกแห่งหนึ่ง” (ประชุมกลุ่มวัดบางแคกลาง, 18 กันยายน 2544) ขณะที่คลองลำประโดงเล็ก “เมื่อก่อนบ้านเยอะมาก ตั้งกันอยู่เป็นกระจุกใหญ่” (อินทร์ ทรัพย์สัน, สัมภาษณ์ 13 ธันวาคม 2544) กล่าวกันว่าขณะที่บ้านเรือนริมคลองสายใหญ่โดยเฉพาะบริเวณหน้าวัดมักเป็นคนมีฐานะ หรือเป็นกลุ่มที่ “มีสีสันหนอย เจริญกว่าข้างใน” (จวน นันทสุคนธ์, สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2544) บ้านเรือนที่ตั้งถัดเข้ามาในคลองย่อยหรืออยู่ในอู่ในสวนสมัยนี้มักเป็น “ตาสีตาสา” ที่ “อยู่ป่าอยู่นา ลูกทุ่ง” (เพ็งอ้าง) ทั้งยัง “เป็นคนกระจอก ถ้าเป็นคนมีเงินจะอยู่ตลาดและหัวคลอง ฐานะทางเศรษฐกิจจะรวยไถ่ลงมาเรื่อยๆ” (ประชุมกลุ่มวัดบางแคกลาง, 18 กันยายน 2544)

แผนที่ที่ 3 แสดงการตั้งถิ่นฐานบริเวณริมลำคลองในย่านบางนางลิ่และบริเวณใกล้เคียง

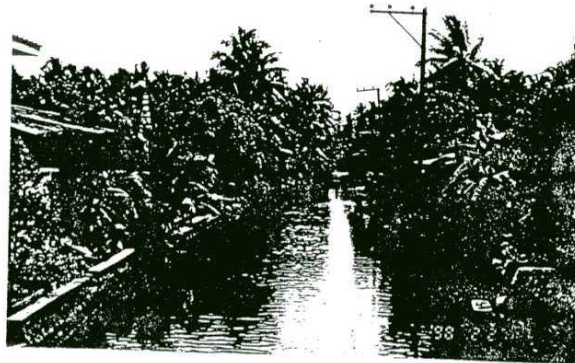

ทั้งนี้ ลักษณะการตั้งถิ่นฐานย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงข้างต้นมีข้อควรพิจารณาบางประการ ประการแรก ลักษณะการตั้งถิ่นฐานดังกล่าวสัมพันธ์กับความพยายามที่จะใช้ประโยชน์สภาพแวดล้อมและทรัพยากรของผู้คนที่อพยพเข้ามา เนื่องจากการตั้งถิ่นฐานขนานไปตามลำคลองนอกจากช่วยให้สามารถใช้ประโยชน์จากลำน้ำในแง่ของการอุปโภคบริโภคได้สะดวก ขณะเดียวกันยังช่วยให้สามารถอาศัยลำน้ำเป็นเส้นทางคมนาคมได้โดยง่าย โดยหากเป็นระยะทางสั้นๆ เช่น ไปวัดหรือบ้านใกล้เคียง ชาวบางนางลี่อาศัยการเดินทางไปตามคันสวน แต่หากเป็นระยะทางไกลๆ จะเดินทางด้วยเรือ ซึ่งมีทั้งเรือสำปั้น เรือบด เรืออีแปะ เรือแจว ฯลฯ หากเป็น “ระหว่างตำบลก็ใช้เรือสำปั้นพาย ถ้าไปคนเดียวใช้เรือบดหรือสำปะนี้ ถ้าไปอัมพวาก็ต้องเอาเรือสำปั้นหรือเรือสำปะนี้พายไป นี่เป็นสมัยใช้ตะเกียงกระป๋องกับตะเกียงเจ้าพายุ พายไปตามคลองไปเรื่อยๆ ไปออกแม่น้ำแม่กลอง” (สุวิทย์ จุ้ยจิต, สัมภาษณ์ 26 เมษายน 2545) แต่หากต้องการเดินทางไปยังแม่กลองชาวบางนางลี่ต้องนั่งเรือเมล์ไป โดยหลังจากที่พายเรือไปจนถึงอัมพวาแล้ว ก็จะรอ “เรือแดง” สายแม่กลอง-ราชบุรีที่ล่องมาจากราชบุรี จากนั้นจึงลงเรือและไปขึ้นที่แม่กลอง ค่าโดยสารคนละ 2 บาท¹⁷ (เพ็งอ่าง)

ประการที่สองเงื่อนไขเชิงนิเวศวิทยาไม่เพียงแต่ส่งผลต่อลักษณะการตั้งถิ่นฐานที่ขนานไปตามลำคลองสายต่างๆ หากยังส่งผลต่อรูปแบบการปลูกสร้างบ้านเรือนย่านบางนางลี่ด้วย ดังจะเห็นได้จากการที่บ้านเรือนในช่วงนี้ส่วนใหญ่เป็นบ้านเรือนไทย หลังคามุงจาก ยกพื้นสูง เนื่องจาก “เดือนแปดน้ำหลาก น้ำมาจากเมืองกาญจน์ก็ท่วมหมด เตาตาลบางเตาก็เคียวไม่ได้ ต้องขึ้นไปนอนบนบ้าน หุงข้าวบนบ้าน ท่วมอยู่ประมาณเดือนหนึ่ง ก่อนเข้าพรรษาจะท่วมทุกปี ช่วงนี้ไปไหนก็ใช้เรือ” (ประดิษฐ์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 26 พฤษภาคม 2546) ขณะเดียวกันองค์ประกอบบ้านเรือนไม่ได้มีเพียงตัวบ้าน แต่ยังประกอบด้วยอยู่เก็บเรือ ซึ่งมักสร้างไว้ด้านทิศตะวันตกหรืออาจเป็นบริเวณด้านหน้าของบ้าน นอกจากนี้ บริเวณหน้าบ้านจะมีศาลาท่าน้ำสำหรับเป็นที่ขึ้นลงเรือและเป็นสถานที่ประกอบกิจกรรมประจำวันต่างๆ เช่น อาบน้ำ ซักผ้า ล้างจาน หุงหาอาหาร ฯลฯ

¹⁷ ต่อมาประมาณปี พ.ศ. 2499 เริ่มมีเรือติดเครื่องยนต์หรือ “เรือแท็กซี่” วิ่งรับส่งผู้โดยสารจากปลายคลองบางแคบริเวณบ้าน “ตาคอเสียง” ไปออกปากคลองบางแคแล้วเลียบแม่น้ำแม่กลองไปจนถึงอัมพวา และหากต้องการเดินทางต่อไปยังแม่กลองก็ต้องรอต่อเรือสายวัดแก้ว-แม่กลอง ที่วิ่งมาจากวัดแก้ว ปากคลองวัดประดู่ ผ่านมาทางอัมพวาก่อนจะเข้าแม่กลอง โดย “เรือแท็กซี่” ที่ว่านี้แรกเริ่มมี 2 ลำ เป็นเรือหัวสำปั้นท้ายตัด ตรงกลางมีเก๋ง บรรทุกผู้โดยสารได้ 10 คนเศษ สลับกันวิ่งรับส่งผู้โดยสารทุกครั้งชั่วโมง อัตราค่าโดยสารคนละ 2 บาท โดยผู้โดยสารสามารถขึ้นลงได้บริเวณท่าน้ำหน้าวัดและหน้าบ้าน ต่อมาได้มีการเปลี่ยนจาก “เรือแท็กซี่” มาเป็น “เรือพาดหาง” หรือเรือหางยาว วิ่งในเส้นทางเดิม แต่ว่าต้องมีการจัดคิวกัน เนื่องจากจำนวนเรือที่เข้ามาวิ่งได้เพิ่มขึ้นเป็นประมาณ 6-7 ลำ และในช่วงเวลาเดียวกันนี้ก็มีการวิ่งเรือพาดหางรับจ้างในคลองยาวสายอื่นด้วย (สุวิทย์ จุ้ยจิต, สัมภาษณ์ 26 เมษายน 2545)

ภาพที่ 6 แสดงรูปแบบการปลูกสร้างบ้านเรือนริมน้ำย่านบางนางลี่

ประการที่สาม การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนที่วางอยู่บนการปรับตัวต่อสภาพแวดล้อมดังกล่าวส่งผลต่อสภาพทางสังคมและวัฒนธรรมอย่างสำคัญ โดยการตั้งถิ่นฐานเรียงรายไปตามแม่น้ำลำคลองย่านบางนางลี่เป็นลักษณะการตั้งถิ่นฐานที่เรียกว่า “หมู่บ้านเป็นแนว” ซึ่งแตกต่างจาก “หมู่บ้านกระจุก” ของชุมชนชาวนา และก่อให้เกิดการจัดรูปความสัมพันธ์ทางสังคมที่ต่างกัน กล่าวคือ หมู่บ้านกระจุกตั้งอยู่ท่ามกลางนาข้าวและมักจะรวมตัวกันเป็นหน่วยเดียว และแต่ละหน่วยจะแยกออกจากหมู่บ้านใกล้เคียงอย่างชัดเจน ทว่าหมู่บ้านเป็นแนวประกอบด้วยบ้านเรือนที่ปลูกเป็นแถวยาวแคบๆ ตามแม่น้ำลำคลองหรือตามถนน มีศูนย์กลางอยู่ที่การมีชายแม่น้ำร่วมกันมากกว่าจะอยู่ใจกลางหมู่บ้าน (de Young อ้างใน จอห์นสัน 2530: 60)¹⁸ ฉะนั้น ความเป็นชุมชนของหมู่บ้านแนวจึงไม่ได้มีลักษณะเป็นเนื้อเดียว หรือเป็นชุดหรือเครือข่ายความสัมพันธ์ขนาดใหญ่ที่วางอยู่บนระบบคุณค่าเดียวกัน หากแต่เป็นชุดหรือเครือข่ายความสัมพันธ์ขนาดเล็กจำนวนมาก ซึ่งมักยึดโยงกันด้วยความเป็นเครือญาติหรือสมัคพรพรรคพวก ดังกรณีย่าน “หน้าวัดยายพุ่มไม่มีคนอื่นเลย ตระกูลเดียวกันทั้งนั้น” (เยื่อ ทองวารี, สัมภาษณ์ 21 พฤศจิกายน 2544) ขณะเดียวกันเครือข่ายความสัมพันธ์เหล่านี้ก็เชื่อมโยงหรือมีจุดตัดกันในเรื่องอื่นและโอกาสต่างๆ ซึ่งมักจะมี “วัด” เป็นศูนย์กลาง ดังจะได้กล่าวถึงโดยละเอียดต่อไป

ประการที่สี่ เพราะเหตุที่มีการจัดรูปองค์กรทางสังคมหรือมีความเป็นชุมชนในอีกลักษณะ หน่วยหรือขอบเขตย่านบางนางลี่จึงครอบคลุมกว้างขวางกว่าหน่วยพื้นที่การปกครองในปัจจุบัน เพราะขณะที่หน่วยงานรัฐอาศัยลำคลองเป็นเกณฑ์ในการแบ่งท้องที่นับเป็นตำบลต่างๆ ไม่ว่าจะเป็น ต.บางนางลี่ ต.บางแค ต.ปลายโพรงพาง หรือ ต.สวนหลวง ทว่าการตั้งถิ่นฐานย่านนี้มักตั้งเรียงรายไปทั้งสองฟากคลองซึ่งอยู่ต่างตำบลกัน ดังกรณีคลองโพรงพางซึ่งเป็นเส้นแบ่งระหว่าง ต.บางนางลี่ กับ ต.ปลายโพรงพาง บริเวณกลุ่มบ้านใกล้วัดจอมรวดีซึ่งมีบ้านเรือนเรียงรายทั้งสองฝั่งคลองต่างเป็นเครือญาติกัน ดังชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่ “บ้านอยู่ทางฝั่งหมู่ 5 บางนางลี่ ฝั่ง

¹⁸ หมู่บ้านแนวเป็นลักษณะของชุมชนหมู่บ้านไทยในภาคกลางส่วนใหญ่ซึ่งจัดตั้งยาวไปตามสองฝั่งแม่น้ำลำคลองหรือที่เรียกว่าหมู่บ้านริมน้ำ (river-linear village) ซึ่งมักตั้งขึ้นต้นหมู่บ้านเหล่านี้ด้วยคำว่าบาง เช่น บางหญ้าแพรก บางกอกน้อย บางหัวเสือ บางปลาหมอ (สุวิทย์ อ้างใน พอพันธ์ อุยยานนท์ 2546: 13)

ตรงข้ามคือหมู่ 4 ปลายโพพาง เป็นบ้านญาติ 4 หลัง หลังหนึ่งเป็นบ้านยายไม่มีคนอยู่ แต่เจ้าของเขาก็กลับมาเดือนละครั้ง” (โสภณ พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 23 มีนาคม 2546) เช่นเดียวกับคลองบางแคซึ่งเป็นเส้นคันระหว่าง ต.บางนางลี่ กับ ต.บางแค ซึ่ง “ตอนนั้นบ้านชายคลองอยู่เต็ม ตั้งแต่ปากคลองบางแคถึงวัดสาธุ เน้นหมดทั้ง 2 ฝั่ง ตำบล” (บุญช่วย อันพิทักษ์, สัมภาษณ์ 5 กุมภาพันธ์ 2545) ซึ่งนอกจากบางช่วงแคจนสามารถกระโดดข้ามได้ที่ สำคัญผู้คนที่สองฝั่งคลองบางแคยังติดต่อสัมพันธ์กัน เป็นเครือญาติ หรือแต่งงานกัน ดังกรณีชาวบางแครายหนึ่ง ซึ่ง “เกิดฝั่งบางแค ไปโตฝั่งบางนางลี่หมู่ 2 เพราะว่าสวนอยู่ฝั่งโน้น ย่าอยู่ฝั่งโน้น พ่อเป็นคนบางนางลี่มาขอแม่คนบางแค พ่อขายบ้านเลยไปอยู่กับย่าที่บางนางลี่ อยู่ในสวน...ขึ้นตาลตอนออกจากโรงเรียนอายุ 16-17 ปี แพนเป็นคนบางแคหมู่ 2 หลังวัดบางแคกลาง พ่อแต่งงานก็ไปๆ มาๆ แล้วก็มาทำสวนฝั่งนี้ มาปลูกบ้านอยู่ฝั่งบางแค” (ประสงค์ สุทธินิมิตร, สัมภาษณ์ 5 กุมภาพันธ์ 2545) เช่นเดียวกับชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่ “เมื่อก่อนอยู่ฝั่งบางนางลี่ สมัยนั้นคลองบางแคมีเครื่องปั่นไฟ ผมมาดูมวยดูเขาว่ามาจับน้องสาวเขาก็เลยขอเสียเลย...แต่งงานแล้วอยู่บ้านแพนฝั่งบางแค แพนขายโอเลี้ยง ขายโชห่วย อยู่ได้ 3 เดือนเขาได้ เลยมาซื้อที่บริเวณฝั่งบางนางลี่” (บุญช่วย อันพิทักษ์, สัมภาษณ์ 5 กุมภาพันธ์ 2545) ขณะที่ปัจจุบันแม้ชาวบางนางลี่บางส่วนจะย้ายมาปลูกสร้างบ้านเรือนริมถนนเพื่อปรับตัวตอบสนองต่อเส้นทางคมนาคมทางถนน แต่ก็มีบางส่วนที่ยังคงปลูกสร้างบ้านเรือนอยู่ริมคลอง และไม่มีบ้านเรือนริมถนนบริเวณใดกระจุกตัวหนาแน่นเป็นชุมชนหรือย่านใหม่ ดังจะได้กล่าวถึงโดยละเอียดต่อไป ฉะนั้น การที่หน่วยราชการอาศัยลำคลองเป็นเส้นแบ่งตำบล หมู่บ้าน หรือกำหนดขอบเขตชุมชน จึงไม่สอดคล้องหรือขัดแย้งกับขอบเขตและลักษณะความเป็นชุมชนย่านบางนางลี่อย่างสำคัญ

2.2 รูปแบบการเพาะปลูก: ระบบสวนยกร่อง

ย่านบางนางลี่ตั้งอยู่บริเวณรอยต่อปากน้ำแม่กลองซึ่งเป็นระบบนิเวศที่มีลักษณะเฉพาะหลายประการ ประการแรก พื้นที่แถบนี้เป็นระบบนิเวศซึ่งสัมพันธ์กับการขึ้นลงของระดับน้ำทะเล เนื่องจากตั้งอยู่ไม่ไกลจากบริเวณปากน้ำแม่กลอง ซึ่งน้ำทะเลขึ้นลงวันละเมตรหรือหลายเมตร ขึ้นอยู่กับความใกล้ไกลทะเล โดยในวันหนึ่งน้ำจะขึ้น 2 ครั้ง ลง 2 ครั้ง เฉลี่ยครั้งละ 6 ชั่วโมง และน้ำจะขึ้นลงเลื่อนไปวันละประมาณ 30 นาทีถึง 1 ชั่วโมง เนื่องจากดวงจันทร์จะขึ้นช้าวันละประมาณ 50 นาที เช่น วันขึ้น 1 ค่ำน้ำเริ่มขึ้น 8.00 น. จะขึ้นสุดตัวเต็มที่เวลาประมาณ 14.00 น. แล้วเริ่มลงจาก 14.00 น. ไปลงแห้งสุดตัวประมาณ 20.00 น. แล้วเริ่มขึ้นอีกครั้งเวลาประมาณ 20.00 น. และขึ้นสุดตัวอีกครั้งเวลา 02.00 น. โดยไปลงสุดตัวที่ 08.00 น. รวมเป็น 24 ชั่วโมง หรือขึ้น 2 ครั้งลง 2 ครั้ง พอรุ่งขึ้นวันถัดไปก็จะเลื่อนไปเริ่มขึ้นเวลาประมาณ 08.50 น. และเริ่มลง 14.50 น. น้ำเย็นหรือน้ำกลางคืนก็จะไปเริ่มขึ้นเวลา 20.50 น. และเริ่มลงเวลา 02.50 น. แต่ปริมาณน้ำขึ้นลงอย่างละ 2 ครั้งมีปริมาณไม่เท่ากัน ขึ้นอยู่กับข้างขึ้นข้างแรม หรือทิศทางการโคจรระหว่างดวงจันทร์ โลก และดวงอาทิตย์ ซึ่งมีทั้งช่วงที่น้ำขึ้นลงมากเรียกว่าน้ำเกิด กับช่วงที่น้ำขึ้นลงน้อยเรียกว่าน้ำตาย (รายละเอียดดู สุรจิต ชีรเวทย์ 2545ก: 60-2)

ประการที่สอง ย่านบางนางลี่เป็นระบบนิเวศที่มีฤดูน้ำหลาก โดยในช่วงก่อนมีการสร้างเขื่อนต่างๆ บริเวณต้นน้ำแม่กลองจะมีน้ำเหนือไหลหลากมาท่วมในช่วงปลายฤดูฝนต่อต้นฤดูหนาวของทุกปี (สุรจิต ชีรเวทย์ 2545ข: 82) โดย “เวลาน้ำหลากจะไหลมาจากราชบุรี เข้าคลองใหญ่ คลองเล็กคลองน้อย แล้วก็ท่วมอยู่ประมาณเดือนหนึ่ง ต้นมะพร้าวอะไรก็ถูกท่วมหมด แต่ว่ายังทำตาลได้ ก็เอากระบอกตาลใส่เรือแล้วพายไป แต่ถ้าเตาใครอยู่ที่ต่ำก็ถูก

น้ำท่วม ทำตาลไม้ได้ แต่ว่าต้นมะพร้าวไม่เป็นอะไร ช่วงน้ำหลากนี้ยังมีเวลาน้ำขึ้นน้ำลงอยู่ แต่ว่าไม่เหมือนตอนปกติ คือจะท่วมแช่อยู่อย่างนั้นมากกว่า” (ประดิษฐ์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 26 พฤษภาคม 2546)

ประการที่สาม ย่านบางนางลี่อยู่ในระบบนิเวศน้ำกร่อย ทั้งนี้ จ.สมุทรสงคราม เป็นเมือง 3 น้ำ คือ น้ำจืด แถบ อ.บางคนที และตอนเหนือของ อ.อัมพวา น้ำกร่อยแถบ อ.อัมพวา และตอนบนของ อ.เมือง และน้ำเค็มทางตอนกลางและตอนล่างของ อ.เมือง กับตอนล่างของ อ.อัมพวา (เขตเกษตรเศรษฐกิจที่ 17 2539: 13; สุรจิต ชิริเวทย์ 2545ก: 59) โดยย่านบางนางลี่จัดอยู่ในเขตพื้นที่น้ำกร่อยหรือที่เรียกกันว่า “ลัดจ์ดักเค็ม” หรือ “สองน้ำ” คือ น้ำทะเลจากปากอ่าวแม่กลองจะดันน้ำจืดที่ไหลมาจากป่าเมืองกาญจนบุรีกลับไปสู่คลองและลำประโดงต่างๆ เข้าสู่อ่างสวน ส่งผลให้หัวน้ำขึ้นเป็นน้ำจืด ส่วนช่วงกลางหรือปลายน้ำจะเป็นน้ำเค็ม (สุรจิต ชิริเวทย์ 2545ข: 79)

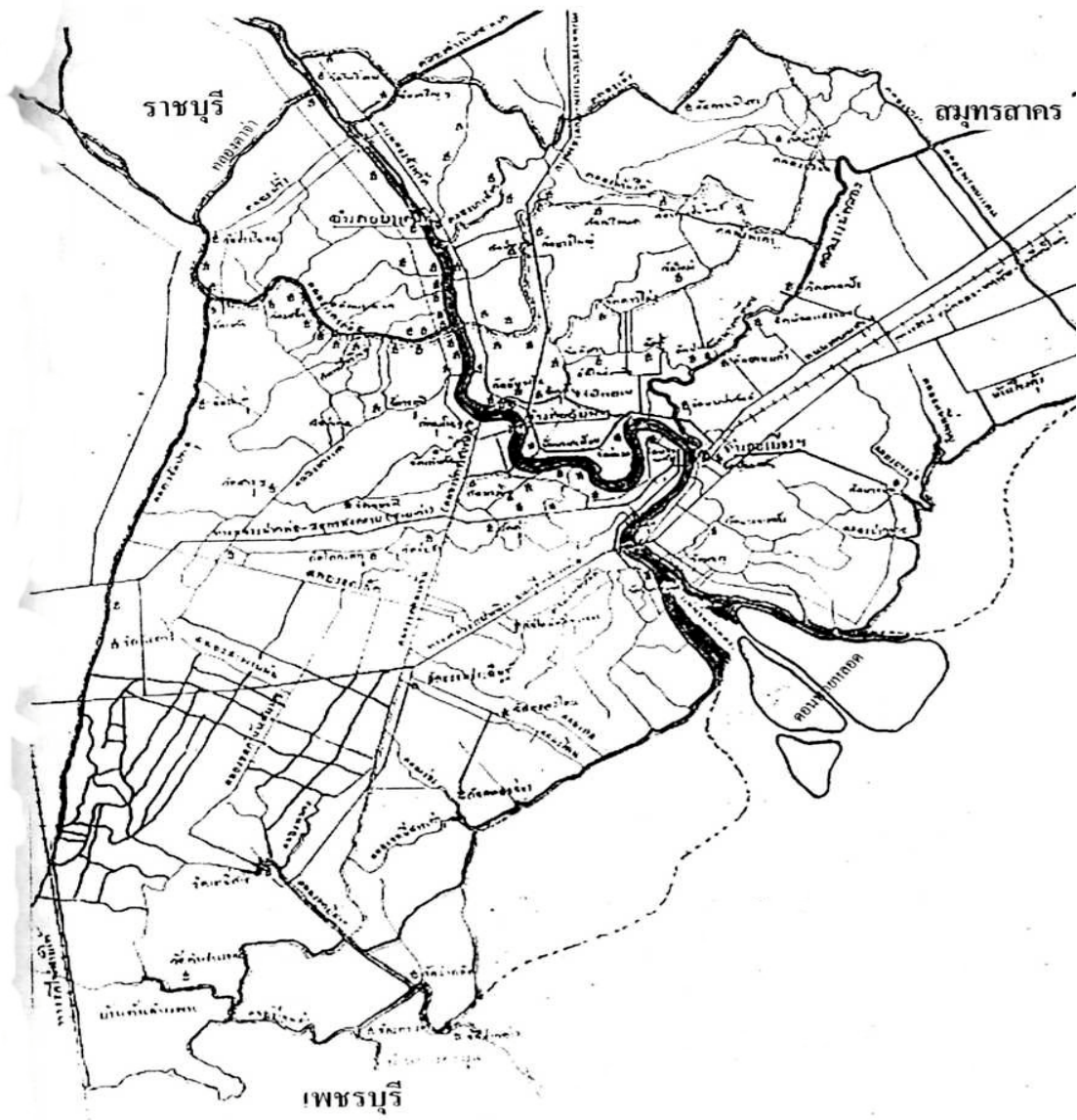
ประการที่สี่ ย่านบางนางลี่เป็นบริเวณที่ดินมีความเค็ม ทั้งนี้ ลักษณะดินในเขต อ.อัมพวา จำแนกได้ 4 กลุ่ม คือ 1) กลุ่มดินนา ครอบคลุมพื้นที่ประมาณร้อยละ 20 อยู่ทางทิศตะวันตกของอำเภอ หรือบริเวณ ต.วัดประดู่ 2) กลุ่มดินไร่ ร้อยละ 50 อยู่ทางตอนบน หรือแถบ ต.แควอ้อม ต.บางช้าง 3) กลุ่มดินเค็ม ร้อยละ 25 อยู่บริเวณตอนล่าง หรือแถบ ต.ยี่สาร ต.คลองโคน ต.แพรกหนามแดง และ 4) เขตเพาะเลี้ยงชายฝั่ง ร้อยละ 5 อยู่ทางตอนล่าง โดยเขต ต.บางนางลี่ ต.ปลายโพรง ต.บางแค และบางส่วนของ ต.สวนหลวง แม้จะจัดอยู่ในเขตดินไร่ทั่วไป แต่พื้นที่ส่วนหนึ่งเป็นดินเค็ม เนื่องจากได้รับอิทธิพลจากน้ำทะเล (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2529: 12-3; เขตเกษตรเศรษฐกิจที่ 17 2539: 71)

ทั้งนี้ ชาวบางนางลี่ได้พัฒนาระบบการเพาะปลูกที่สอดคล้องกับเงื่อนไขทางนิเวศวิทยาดังกล่าวในรูปของระบบสวนยกร่อง ซึ่งเป็นระบบการเพาะปลูกที่เป็นการยกร่องเป็นคันดินขึ้นมาด้วยการขุดคูหรือท้องร่องรอบๆ ขนาดกว้างพอข้ามได้หรือประมาณ 3-4 วา การยกร่องจะทำขนานกันหลายๆ ร่อง แล้วเว้นที่ไว้รอบๆ ร่องสำหรับทำทางระบายน้ำเข้าออก สวนที่ยกร่องและมีคันดินหรือ “ถนน” รอบได้แปลงหนึ่งเรียกว่าสวน 1 หนด ขนาดไม่แน่นอน (สุนทรีย์ อาสะไวย์ 2537: 123; อาภรณ์ จันทรสมวงศ์ 2541: 210) ส่วนใหญ่ขึ้นอยู่กับความยาวของหลังร่องสวน ซึ่งถูกจำกัดด้วยขีดความสามารถในการลำเลียงกระบอกลำตาลที่มีน้ำตาลสดที่ปลดลงมาจากต้น ส่วนท้องร่องสวนจะขุดลึกประมาณ 1 ชั้นพลั่วและนำดินที่ขุดขึ้นไปทำหลังร่อง (สุรจิต ชิริเวทย์ 2545ข: 80, 82)¹⁹

ระบบสวนยกร่องมีความสอดคล้องกับเงื่อนไขเชิงนิเวศวิทยาย่านบางนางลี่ นับตั้งแต่ในส่วนของการจัดการน้ำซึ่งมีหลายลักษณะ เช่น การจัดการปรากฏการณ์น้ำขึ้นน้ำลงซึ่งระดับน้ำในแต่ละวันต่างกันมาก โดยเฉพาะช่วงน้ำขึ้นซึ่งส่งผลให้น้ำเอ่อท่วมพื้นที่การเกษตรและบ้านเรือนได้ ชาวบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงจึงได้ขุดแพรกลำราง ลำกระโดง เชื่อมต่อกับขนดสวนเพื่อเพิ่มเนื้อที่แผ้วน้ำ ส่งผลให้ จ.สมุทรสงคราม ซึ่งมีพื้นที่เพียง 416 ตารางกิโลเมตรหรือประมาณ 260,000 ไร่เศษ ซึ่งเป็นจังหวัดที่เล็กที่สุดในประเทศไทย มีคลองมากถึง 356 คลอง และมีแพรก ลำราง ลำประโดงอีกนับพันสาย (สุรจิต ชิริเวทย์ 2545ก: 59, 76) ฉะนั้น แม้ “แม่กลองอยู่ริมทะเล น้ำขึ้นลงวันละเมตรหรือหลายเมตร แต่น้ำไม่ท่วมเมือง หรืออย่างมากถ้ามีพายุในทะเล น้ำมาก ท่วมครู่เดียวก็ลงไป เพราะ

¹⁹ อย่างไรก็ดี ชาวสวนภาคกลางแถบนนทบุรีเรียกสวนลักษณะนี้ว่า “ปลูกสวนลับไม้” คือการสร้างระบบสวนที่มีทั้งไม้ยอดสูง ไม้ยอดกลาง และไม้ยอดต่ำ โดยชั้นแรกเป็นพืชจำพวกทุเรียนและขนุน ชั้นที่สองเป็นพวกกล้วย มังคุด ทองหลาง หมาก และสาเก และไม้พื้นล่างเป็นพืชผักสวนครัว สมุนไพร และเครื่องเทศ (รายละเอียดดู ประพันธ์ ผลเสวก 2538: 172-3)

ได้มีการขอยทางน้ำเอาไว้ทั้งจังหวัด เอาไว้เป็นพื้นที่แม่น้ำเวลาน้ำขึ้น” (สุรจิต ชีรเวทย์ 2545ค: 24) ขณะที่ในส่วนน้ำหลาก ระบบสวนยกร่องช่วยป้องกันปัญหาน้ำหลากน้ำท่วม เพราะการยกระดับคันร่องให้สูงขึ้นจากระดับพื้นดิน โดยมีท้องร่องล้อมรอบช่วยป้องกันปัญหาน้ำท่วม ขณะเดียวกันที่รอบๆ ร่องสำหรับทำทางระบายน้ำเข้าออกในท้องร่อง หรือที่เรียกว่าคันกันน้ำ ทำหน้าที่เป็นปราการกันน้ำในฤดูน้ำหลาก หากน้ำมากการแบ่งชนิดจะช่วยไม่ให้สวนล้มทั้งหมด สามารถป้องกันส่วนที่เหลือได้ทัน (สุนทรีย์ อาสะวีย์ 2537: 123; อภรณ์ จันทรสมวงศ์ 2541: 210)

(ที่มา: สุรจิต ชีรเวทย์ 2545ก: 76)

นอกจากนี้ ระบบสวนยกร่องเป็นระบบเพาะปลูกที่เป็นการให้น้ำแก่พืชไปในตัว โดยหากฝนตกหรือเมื่อชาวสวนรดน้ำ น้ำจากพื้นผิวด้านบนจะระบายลงสู่ด้านล่างหรือระบายลงสู่ร่องน้ำ น้ำที่ปล่อยให้ไหลไปตามร่องจะสามารถไหลซึมไปในดินทางข้างได้ ถือเป็นการให้น้ำทางผิวดิน ขณะเดียวกันร่องน้ำในสวนยังทำหน้าที่เป็นสระเก็บกักน้ำไว้ใช้โดยเฉพาะในช่วงหน้าแล้ง โดยมีท่อสำหรับระบายน้ำเข้าออกในร่องสวน สมัยก่อนตัวท่อจะใช้ต้นตาลทั้งต้นมาขุดเนื้อในออก แล้วเอาต้นทองหลางมาเหลาทำเป็นฝาจุก โดยมีใบตองพันอุดปากท่อไว้ (Vitayakon et al. อ้างใน อารมณ์ จันทรมวงส์ 2541: 211)

ขณะที่ในส่วนของการจัดการดิน ระบบสวนยกร่องได้รับการจัดให้เป็นระบบการปรับปรุงดินที่มีประสิทธิภาพ เพราะอินทรีย์วัตถุจากระบบสวนมิได้สูญหายไปกับน้ำ หากแต่ตกตะกอนอยู่ในท้องร่องกลายเป็นปุ๋ยธรรมชาติ ให้ชาวสวนได้ลอกหรือโกยขึ้นมาปรับปรุงบำรุงดินในช่วงหน้าแล้ง ขณะเดียวกันในระบบนิเวศเกษตรที่ไม่ยั่งยืนเป็นพืชพรรณหลัก จะเกิดการสะสมอินทรีย์วัตถุจากใบไม้ร่วง อันเป็นส่วนประกอบของดินที่สำคัญมาก เพราะเป็นแหล่งสำรองธาตุอาหารและช่วยเพิ่มความสามารถของดินในการดูดซับธาตุอาหาร (Vitayakon et al. อ้างใน อารมณ์ จันทรมวงส์ 2541: 211) โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในช่วงก่อนมีการสร้างเขื่อนบริเวณต้นน้ำแม่กลองในเขต จ. กาญจนบุรี “สวนยกร่องแถวนี้สามารถตกตะกอนหรืออินทรีย์วัตถุที่ไหลมาจากต้นน้ำได้ ซึ่งปีหนึ่งๆ มีจำนวนมหาศาล ฉะนั้น ระบบสวนยกร่องแถบอัมพวาในสมัยนั้นจึงมีความอุดมสมบูรณ์อย่างมาก อาจจะเรียกว่าสมบูรณ์ที่สุดในประเทศไทยก็ได้” (ระวี เศรษฐภักดี, สัมภาษณ์ 25 สิงหาคม 2546) ทั้งนี้ยังไม่นับรวมกรณีที่มีการยกร่องช่วยให้ต้นไม้มีพื้นที่ที่ยังรากพอเพียง (กวิศร์ วานิชกุล 2545: 12, 14-6)

ส่วนปัญหาน้ำกร่อยกับปัญหาดินเค็มชาวบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงแก้ไขด้วยการปลูกพืชที่สามารถเจริญเติบโตได้ดีในสภาพพื้นที่และน้ำเช่นนี้รวมทั้งสอดคล้องกับระบบสวนยกร่อง ซึ่งพืชดังกล่าวคือมะพร้าว เพราะดินชุดสมุทรสงครามแม้จะมีความอุดมสมบูรณ์สูงแต่เป็นดินเค็ม ไม่สามารถปลูกพืชชนิดอื่นได้ดีเท่ามะพร้าวตาล ขณะเดียวกันแม้เป็นดินลึก การระบายน้ำเลว ความสามารถในการอุ้มน้ำสูง แต่สามารถยกร่องใช้ปลูกไม้ยืนต้น โดยเฉพาะมะพร้าวได้ (เขตเกษตรเศรษฐกิจที่ 17 2539: 75) นอกจากนี้ มะพร้าวน้ำตาลเป็นพืชที่ชอบน้ำลึกจัดลึกเค็ม ซึ่ง “ตาลมะพร้าวจึงจะตกดี ให้น้ำตาลมาก” (สุจิต ชีรเวทย์ 2545ก: 59) โดยเฉพาะอย่างยิ่ง มะพร้าวน้ำตาลไม่ชอบน้ำขังไม่ว่าจัดหรือเค็ม แต่ชอบสภาพพื้นที่ที่มีน้ำเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลาและไม่ใช้ที่ดอน ชาวบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงจึงขุดร่องสวน ลำประโดง แพรก ลำราง ซอย เป็นข่ายโยงใยกันทั่วเพื่อให้ระบบน้ำเชื่อมโยงกันและสามารถไหลเวียนได้อย่างสะดวก (สุจิต ชีรเวทย์ 2545ข: 79, 80) เพื่อว่า “เวลาน้ำทะเลขึ้นก็ให้ไหลเต็มร่องเต็มราง เวลาน้ำลงก็ให้แห้งขาด” (เมธี บุญยะประวัติร อ้างใน อารมณ์ จันทรมวงส์ 2541: 210)

เพราะเหตุที่สามารถปรับตัวเข้ากับเงื่อนไขทางนิเวศวิทยาที่สลับซับซ้อนได้อย่างมีประสิทธิภาพดังกล่าว ระบบสวนยกร่องทั้งในย่านบางนางลี่และบริเวณอื่นในภาคกลางจึงได้รับการยอมรับว่า “ในบรรดาระบบเกษตรกรรมพื้นบ้านของไทย ระบบสวนยกร่องเป็นระบบที่มีการจัดการที่มีประสิทธิภาพน่าศึกษามากที่สุดระบบหนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกี่ยวกับการจัดการเรื่องน้ำ การปรับปรุงบำรุงดิน การคัดเลือกและพัฒนาพันธุ์ และระบบการปลูกพืช” (จันทนา บรรพศิริโชติ และคณะ 2538: 24) นอกจากนี้ ระบบสวนยกร่องยังได้รับการยอมรับว่าเป็นระบบการเพาะปลูกที่เป็นการจัดการทรัพยากรแบบองค์รวม เพราะมองเห็นความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างทรัพยากรดินกับน้ำ

ในเชิงระบบนิเวศ (อาภรณ์ จันทรสมวงศ์ 2541: 211) อีกทั้งยังเป็นแรงบันดาลใจและต้นแบบให้กับมหาอยู่ สุนทรีย ในการพัฒนารูปแบบการเกษตรในแนวทางเกษตรผสมผสาน²⁰ จนเป็นที่กล่าวขานทั่วประเทศตั้งแต่ช่วงปลายทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา²¹

3. สังคมบางนางลี่สมัยบุกเบิก

สังคมบางนางลี่สมัยบุกเบิกยังไม่เสถียร เพราะผู้อพยพจำนวนหนึ่งยังคงเคลื่อนไหวติดต่อกับภูมิลำเนาเดิมในรูปแบบต่างๆ ตลอดเวลา ไม่ว่าจะเป็นการเดินทางกลับไปเยี่ยมเป็นประจำทุกปี การส่งจดหมาย การส่งเงินไปช่วยเหลือ ฯลฯ ขณะเดียวกันผู้คนเหล่านี้ไม่เพียงแต่รับวัฒนธรรมท้องถิ่น หากยังนำเอาวัฒนธรรมของกลุ่มตนเข้ามาเผยแพร่ด้วย ซึ่งบางวัฒนธรรม เช่น วัฒนธรรมจีน ได้ผสมผสานเข้ากับวัฒนธรรมท้องถิ่นได้อย่างกลมกลืน แต่บางวัฒนธรรม เช่น วัฒนธรรมมอญ ถูกปฏิเสธแหล่งที่มาด้วยเหตุผลเชิงชาติพันธุ์ นอกจากนี้ การที่ย่านบางนางลี่ตั้งอยู่ใกล้กับศูนย์กลางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ทำให้มีรูปแบบวัฒนธรรมจากส่วนกลางและท้องถิ่นระดับใหญ่กว่าแพร่กระจายเข้ามา เนื้อหาหัวข้อนี้แบ่งเป็น 2 ส่วน ส่วนแรกกล่าวถึงสภาพสังคมบางนางลี่สมัยบุกเบิกซึ่งยังไม่เสถียร ผู้อพยพจำนวนหนึ่งยังคงเคลื่อนไหวติดต่อกับภูมิลำเนาเดิมในรูปแบบต่างๆ ตลอดเวลา ขณะที่อีกส่วนกล่าวถึงการแพร่กระจายและการผสมผสานทางวัฒนธรรมย่านบางนางลี่ ซึ่งรูปแบบวัฒนธรรมที่โดดเด่นในย่านนี้คือวัฒนธรรมจีนและวัฒนธรรมมอญ โดยชี้ให้เห็นว่าชาวจีนอพยพได้รับวัฒนธรรมท้องถิ่นหรือเข้าเป็นส่วนหนึ่งของสังคมท้องถิ่นในลักษณะใด และนำเอาวัฒนธรรมของกลุ่มตนเข้ามาเผยแพร่จนเกิดการผสมผสานกับวัฒนธรรมท้องถิ่นอย่างไร พร้อมกับชี้ว่ารูปแบบวัฒนธรรมมอญแพร่กระจายในย่านนี้ได้อย่างไร และถูกปฏิเสธแหล่งที่มาอย่างไร ด้วยเหตุผลอะไร นอกจากนี้ยังกล่าวถึงการแพร่กระจายของรูปแบบศิลปะจากส่วนกลางและท้องถิ่นระดับใหญ่กว่าที่เข้ามาในย่านบางนางลี่ ทั้งในส่วนของรูปแบบสถาปัตยกรรม จิตรกรรมฝาผนัง รวมทั้งเสมานินทรายแดง สกulptอัมพวา ดังแสดงให้เห็นเป็นลำดับ

²⁰ เกษตรผสมผสานหมายถึงระบบการเกษตรที่มีการปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์หลายชนิดในพื้นที่เดียวกัน หรือมีกิจกรรมการเกษตรตั้งแต่ 2 กิจกรรมขึ้นไป ไม่จำเป็นว่าการปลูกพืชแบบผสมผสานโดยยึดพืชเป็นหลัก การเลี้ยงสัตว์ผสมผสานหรือการเลี้ยงสัตว์ที่หลากหลาย รวมทั้งการปลูกพืชผสมผสานกับการเลี้ยงสัตว์ โดยกิจกรรมการเกษตรแต่ละประเภทจะต้องเกื้อกูลประโยชน์ต่อกันได้อย่างมีประสิทธิภาพ ขณะเดียวกันก็เป็นการใช้ทรัพยากรในไร่ นา เช่น ดิน น้ำ แสงแดดอย่างเหมาะสม ทั้งก่อให้เกิดประโยชน์สูงสุด สร้างความสมดุลให้กับสภาพแวดล้อม และเพิ่มพูนความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ (รายละเอียดดู วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ 2539: 87-92 และดู รัฐวุฒิ เสนาคำ 2539: 105-6; สุวรรณ อุยานันท์ 2539: 12 ประกอบ)

²¹ โดยในช่วงบวชเรียนที่วัดมหาธาตุฯ กรุงเทพฯ มหาอยู่ได้เห็นชาวสวนแถวฝั่งธนบุรีและนนทบุรี [หรือแถบสวนใน] ปลูกพืชผักผลไม้แบบยกร่อง ซึ่งทำให้ดินไม่มีความร่มรื่น ใบไม้ที่ร่วงและเน่าเปื่อยเป็นปุ๋ย ขี้โคลนที่ลอกขึ้นมาแล้วนำมาถมโคนต้นไม้เป็นปุ๋ยอย่างดี รวมทั้งมีคลองกักเก็บน้ำไว้ใช้ตลอดเวลา (อภิชาติ เจริญมา 2542: 15) หลังจากลาสิกขาบทจึงได้นำความรู้ด้านเกษตรยกร่องปรับใช้กับที่นาของตนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เริ่มจากการสร้างสระเก็บน้ำในไร่ นา จากนั้นจึงค่อยๆ พัฒนามาปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์ชนิดต่างๆ จนกระทั่งกิจกรรมการผลิตต่างๆ ได้เข้าสู่ระบบผสมผสานอย่างเต็มรูปแบบเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2516 ซึ่งเป็นการ “ผสมระหว่างการปลูกพืชกับการเลี้ยงสัตว์ให้สัมพันธ์กันในพื้นที่เดียวกัน ให้เกื้อกูลประโยชน์ต่อกัน ผสมผสานคือผสมผสานต่อสิ่งที่เหลือใช้จากพืชและสัตว์อย่างต่อเนื่อง เน้นให้มีงานทำตลอดไป” (สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ 2538: 25-6 และดู อภิชาติ เจริญมา 2542: 3 ประกอบ)

3.1 สังคมคนอพยพ

ผู้คนที่ย้ายมาอาศัยและทำมาหากินย่านบางนางลี่ช่วงแรกบางส่วนยังไม่ลงหลักปักฐานเป็นการถาวร บางรายเพียงแต่อาศัยเป็นแหล่งพักพิงและประกอบอาชีพชั่วคราว หลังจากพบแหล่งอยู่อาศัยและประกอบอาชีพอื่นที่ดีกว่าหรือเป็นที่ต้องการมากกว่าก็จะเดินทางจากไป ซึ่งมักเกิดขึ้นในกรณีชาวจีนอพยพ ดังกรณีญาติของ “เตี้ย” ชาวบางนางลี่รายหนึ่ง ซึ่งหลังจากอพยพมาจากประเทศจีนและช่วย “เตี้ย” ทำกิจการค้าขายมะพร้าวผลได้สักระยะ “คนหนึ่งตอนหลังเหนื่อย เขาอยากไปทำการค้าที่กรุงเทพฯ เตี้ยก็ให้ทุนไป ตอนหลังการค้าประสบความสำเร็จ มีกิจการใหญ่โต” (บุญส่ง เตียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 4 ตุลาคม 2545) ขณะที่ผู้อพยพจากอำเภอและจังหวัดใกล้เคียงบางรายอาจเดินทางกลับไปอยู่ภูมิลำเนาเดิมหากมีโอกาสในการ “ลงหลักปักฐาน” ที่ดีกว่า ซึ่งไม่ได้หมายความว่าเพียงโอกาสในการประกอบอาชีพ หากยังหมายรวมถึงที่ดินในการปลูกสร้างบ้านเรือน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการอยู่ท่ามกลางเครือญาติ ดังบิดามารดาของชาวบางนางลี่รายหนึ่งซึ่งอพยพมาจาก อ.ดำเนินสะดวก ซึ่ง “ตอนหลังเขาก็กลับไปอยู่ที่เก่าอีก เพราะว่ายายตายแล้วแบ่งที่ให้ แล้วญาติพี่น้องก็อยู่ทางโน้นทั้งนั้น ก็ทิ้งลูกไว้ที่นี่ 2 คน เพราะมีแฟนที่นี่” (สุนีย์ จันทร์รอด, สัมภาษณ์ 21 ธันวาคม 2546)

อย่างไรก็ดี มีผู้อพยพเพียงไม่กี่รายที่อพยพไปอยู่ที่อื่นต่อหรือกลับไปอยู่ภูมิลำเนาเดิม การเคลื่อนไหวของผู้อพยพส่วนใหญ่อยู่ในลักษณะของการเดินทางกลับไปเยี่ยมภูมิลำเนาเดิม โดยเฉพาะชาวจีนซึ่งมักเดินทางกลับไปเยี่ยมบ้านที่ประเทศจีนเป็นระยะ โดยบางรายได้พาภรรยาซึ่งเป็นคนไทยร่วมเดินทางกลับไปด้วย ดังกรณี “เตี้ย” ของชาวบางนางลี่รายหนึ่ง ซึ่ง “มาอยู่เมืองไทยกลับไปจีน 4-5 เทียว แม่เล่าว่าไปอยู่กับเตี้ยผมที่เมืองจีน 4 ปี อยู่จนพูดภาษาจีนได้” (บุญส่ง เตียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) การเดินทางกลับไปเมืองจีนนิยมอาศัยเรือเดินทะเล ซึ่งมีลักษณะเป็น “เรือขนส่ง ใช้ถ่านหิน เห็นแม่ว่าพวกที่อยู่ในห้องนั้นเดินแก้ผ้าโงๆ ตัวดำมืดไปหมด ค่าเรือก็คงจะแพง แต่เตี้ยมีตังค์ ไปลงเรือที่ราชวงศ์ ใช้เวลาเดินทาง 7 วัน เวลาไปที่ไปกันเยอะ ในเรือจะมีเล่าโก มีไก่ เป็ด ไข่ เลี้ยงไว้บนหลังคาเรือ เวลาทำอาหารก็ทำกินกัน ในนั้นมีพร้อม” (เพ็งอ้ง)

เช่นเดียวกับในส่วนของคนไทยที่อพยพมาจากจังหวัดใกล้เคียง ระยะแรกมักเดินทางไปมาหาสู่กับภูมิลำเนาเดิมอยู่เป็นเนืองๆ หากเป็นผู้คนที่อพยพมาจาก จ.ราชบุรี จะอาศัย “เรือแดง” ซึ่งแล่นระหว่าง จ.ราชบุรี กับ จ.สมุทรสงคราม ส่วนรายที่มาจาก จ.เพชรบุรี สามารถเดินทางได้ทั้งทางเรือ โดยไปต่อเรือสายแม่กลอง-เพชรบุรีที่แม่กลอง วังเรียบชายฝั่งทะเลอ่าวไทย หรืออาจเดินทางด้วยรถไฟซึ่งเพิ่งสร้างเสร็จ กระนั้นด้วยความที่เห็นว่าค่าโดยสารรถไฟค่อนข้างแพง ผู้คนที่อพยพมาอยู่ย่านบางนางลี่จำนวนหนึ่งเลือกที่จะอาศัยยารถไฟเป็นทางเดินเท้า ดังบิดาของชาวบางนางลี่รายหนึ่ง ซึ่ง “เวลากลับบ้านแกไม่ไปเรือ แกเดินไปตามทางรถไฟ ดาบเล่มเดียวเดินไปเดินไปจนถึงเขาย้อย 3 ชั่วโมงก็ถึง คือแกเดินไปลัดไปออกปากท่อแล้วเดินตามรางรถไฟ แล้วมีคนเดินกันเยอะ รถไฟแพง 5 สลึง บาทหนึ่ง เดินสบายกว่า ถึงสถานีก็พักได้” (ทุเรียน ดวงภุมเมศ, สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2544) หรือบางรายอาจจะอาศัยเรือบรรทุกสินค้าเช่น “เรือแดงโม” ไปจนถึงราชบุรีก่อนที่จะต่อรถไฟอีกทอด ดังรายหนึ่งที่ “ตอนไปพยาบาลปู่ที่เขาย้อย ไปขึ้นเรือแดงโมที่แม่กลอง ไปจนถึงราชบุรีแล้วต่อรถไฟไปเขาย้อย” (เพ็งอ้ง)

นอกจากการเดินทางกลับไปเยี่ยมภูมิลำเนาเดิมเป็นระยะ การเคลื่อนไหวติดต่อกับถิ่นที่มาจากของผู้อพยพเหล่านี้ยังเกิดขึ้นในลักษณะอื่นๆ อีก เช่น จดหมาย โดยเฉพาะชาวจีนอพยพซึ่งเดิมยากจนและอพยพมา

ประเทศไทยเพื่อแสวงหาเส้นทางประกอบอาชีพและตั้งตัว ในช่วงที่อพยพมาอยู่เมืองไทยระยะแรกๆ นอกจากส่งจดหมายบอกเล่าสารทุกข์สุกดิบ ชาวจีนอพยพเหล่านี้มักส่งเงินกลับไปให้ญาติในประเทศจีน เรียกว่า “เกียะโหย” โดย “เวลาส่งเงินต้องส่งไปที่โรงแรมชินอาที่ไยวราช คือเขียนจดหมายส่งเงินแนบไป เขาได้รับก็จะส่งจดหมายมาบอก แต่เราต้องให้ค่าเดินทางเขา ร้อยละเท่าไรก็ว่าไป เตี่ยผมไม่เหลืออะไรก็เพราะไฉนแหละ ส่งเงินไปซื้อที่ ไปปลูกบ้าน แล้วก็เอาลูกทางนี้ไปเรียน” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) แต่หากเป็นรายที่ไม่ค่อยมีญาติผู้ใหญ่เหลืออยู่ก็อาจส่งเงินไปไม่มาก ดังรายหนึ่งที่ “ส่งไปให้นิดหน่อย เป็นสินน้ำใจ จดหมายติดต่อสารทุกข์สุกดิบแล้วก็ให้เงินเป็นสินน้ำใจ” (ไพโรจน์ นิรมาน, สัมภาษณ์ 5 ตุลาคม 2545)

นอกจากนี้ ชาวจีนอพยพจำนวนหนึ่งนิยมส่งลูกที่เกิดเมืองไทยไปเรียนหนังสือที่ประเทศจีน ดัง “เตี้ย” ของชาวตลาดอัมพวารายหนึ่งที่ “เกิดเมืองไทย แล้วกส่งไปเรียนหนังสือเมืองจีน” (อุไร เรืองสุวรรณ, สัมภาษณ์ 5 ตุลาคม 2545) ซึ่งลูกหลานชาวจีนอพยพหลายรายหลังเรียนหนังสือจบไม่ได้กลับเมืองไทย แต่ประกอบอาชีพและตั้งถิ่นฐานอยู่ในประเทศจีน ซึ่งส่วนใหญ่มักจะอยู่แถบเดียวกับญาติเดิมของตน ดังครอบครัวชาวจีนอพยพครอบครัวหนึ่งที่ “อยู่ที่เมืองจีนมีผู้ชาย 2 ผู้หญิง 1 พี่สาวคนโตเขาเป็นพยาบาล อีกคนเรียนแต่ว่าทำนาทำสวน แล้วคนที่สามเป็นเขาเรียกว่าหมอตีนเปล่า เหมือนหมอนามัย ตอนนี้อยู่ที่เกาลูน แต่ว่าเขายังมาเที่ยวประเทศไทยเมื่อ 4-5 ปีที่แล้วนี้” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545)²² น่าสนใจที่ลูกหลานชาวจีนอพยพที่เกิดในประเทศไทยบางรายไปทำไปต่างด้าว เพราะไม่ต้องการถูกเกณฑ์ทหาร ดังกรณี “เตี้ย” ของชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่ “เกิดอัมพวา กลัวเป็นทหารเลยไปทำไปต่างด้าว” (วัฒนา สิทธิวีระกุล, สัมภาษณ์ 5 ตุลาคม 2545) เป็นอาทิ

ทั้งนี้ การที่ผู้อพยพทั้งที่เป็นชาวจีนอพยพและชาวไทยจากอำเภอและจังหวัดใกล้เคียงยังเคลื่อนไหวติดต่อกับภูมิลำเนาเดิมของตนในลักษณะต่างๆ ดังกล่าว ชี้ให้เห็นว่าผู้อพยพเหล่านี้ยังคงผูกพันหรือบ่งชี้ตัวเองเข้ากับภูมิลำเนาเดิม ยังไม่รู้สึกรู้ว่าตนเองเป็นส่วนหนึ่งกับท้องถิ่นบางนางลี่มากพอที่จะสลัดจากภูมิลำเนาเดิมได้ ขณะเดียวกันบางนางลี่ยังไม่มีอัตลักษณ์ใดที่มีความโดดเด่นหรือมีพลังมากพอจะร้อยรัดหรือเชื่อมโยงผู้คนที่อพยพมาจากทั่วสารทิศเข้าด้วยกันได้ ยังคงมีลักษณะเป็นชุมชนชาวสวนริมน้ำโดยทั่วไป นอกจากนี้ รูปแบบวัฒนธรรมต่างๆ ที่แพร่กระจายและผสมผสานกันในท้องถิ่นไม่มีความโดดเด่นหรือมีความจำเพาะพอจะเป็นอัตลักษณ์ให้ชาวบางนางลี่สามารถบ่งชี้ตัวเองเข้าได้ ทั้งนี้ยังไม่แนบรวมกรณีที่รูปแบบวัฒนธรรมบางรูปแบบถูกปฏิเสธแหล่งที่มาหรืออัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ที่ผูกอยู่ กับรูปแบบวัฒนธรรมนั้นๆ ดังจะได้กล่าวถึงในส่วนต่อไป

3.2 การแพร่กระจายและการผสมผสานทางวัฒนธรรม

3.2.1 การผสมผสานทางวัฒนธรรมของชาวจีนอพยพ

ชาวจีนอพยพในบางนางลี่ไม่เพียงแต่รับวัฒนธรรมท้องถิ่นหรือเข้าเป็นส่วนหนึ่งของสังคมท้องถิ่น หากยังนำวัฒนธรรมของกลุ่มตนมาเผยแพร่ในท้องถิ่นด้วยในเวลาเดียวกัน กล่าวในส่วนของการรับวัฒนธรรมหรือ

²² สาเหตุที่ชาวจีนอพยพนิยมส่งลูกไปเรียนประเทศจีนและยินยอมให้ประกอบอาชีพที่นั่น ส่วนหนึ่งเป็นเพราะแม้ประเทศไทยมีโอกาสทางเศรษฐกิจดีกว่าเมื่อเปรียบเทียบกับประเทศจีนแผ่นดินใหญ่ในขณะนั้น ทว่า “ประเทศไทยเสียอย่างคือราชการไม่ดี [ฉะนั้น] คนจีนเขาก็กลับเมืองจีนลูกเดียว รวยเมื่อไหร่จะกลับเมืองจีน ” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 4 ตุลาคม 2545)

เข้าเป็นส่วนหนึ่งของสังคมท้องถิ่น ชาวจีนอพยพมักแต่งงานกับผู้หญิงไทยในท้องถิ่นและตั้งรกรากประกอบอาชีพทำสวน ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นโดยทั่วไปกับชาวจีนที่อพยพเข้าไปตั้งถิ่นฐานอยู่ในแถบชนบทลึกไปจากเมืองท่าชายทะเลและเมืองตามริมแม่น้ำ อาทิ แม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง แม่น้ำท่าจีน และแม่น้ำแม่กลอง โดยชาวจีนเหล่านี้จะแต่งงานกับผู้หญิงไทยและดำเนินชีวิตแบบชาวจีนภาคใต้ ปลุกข้าว ยาสูบ พริกไทย อ้อย ใบพลู ฝ้าย ผลไม้ และพืชผักต่างๆ (รายละเอียดดู สกินเนอร์ 2529: 83, 99-102, 112) ดังกรณี “เตี้ยพอไ้” ที่หลังจากอพยพมาจากเมืองจีนเข้ามาทำสวนแถบคลองลำประโดงลึก “แล้วได้กับแม่เขียน มีลูกมีเมียอยู่คลองลึก ทำสวนที่นั่น” (อินทร์ ทรัพย์สัน, สัมภาษณ์ 13 ธันวาคม 2544) เช่นเดียวกับบริเวณหน้าวัดวรภูมิหรือวัดยายพุ่ม คนจีนที่อพยพเข้ามาแต่งงานกับผู้หญิงไทยที่ตั้งถิ่นฐานอยู่เดิม ดังกรณี “เตี้ย” ของชาวบางนางลี่รายหนึ่ง ซึ่ง “เป็นคนดำเนินเตี้ยมากับลุงที่มาเป็นครูอยู่ที่วัดยายพุ่ม แล้วแต่งงานกับแม่ที่เป็นคนสวนที่นี่ หลังจากนั้นก็ทำสวนกันอยู่ที่หน้าวัด” (เชื้อ ทองวารี, สัมภาษณ์ 21 พฤศจิกายน 2544)

นอกจากนี้ แม่นักประวัติศาสตร์บางรายตั้งข้อสังเกตว่าขณะที่ชาวจีนกลุ่มที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีพร้อมจะตัดเปื้อนและถือธรรมเนียมชนชั้นสูงไทย ชาวจีนอพยพกลุ่มที่กระจายตามหัวเมืองเพื่อทำไร่ ทำน้ำตาล เป็นช่างฝีมือต่อเรือ ฯลฯ แม้จะมีชีวิตอยู่ในชุมชนชาวไทยจนถึงแต่งงานกับสาวไทย แต่แท้จริงสัมพันธ์กับคนไทยเพียงด้านเดียวคือค้าขาย เพราะ “ไม่มีเหตุที่จะให้คนจีนเหล่านี้แทรกซึมเข้าในระบบสังคมไทยเต็มที่ เพราะไม่ให้ผลกำไรทั้งเชิงเศรษฐกิจและสังคม คนจีนกลุ่มนี้จึงถูกกลืนช้ากว่า เช่น ยังไม่ตัดเปื้อนง่ายๆ อย่างน้อยก็ยังไม่ตัดในสองสามชั่วอายุคนแรก” (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2527: 108-9)²³ ซึ่งการอ้างอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ (ethnic identity) เช่นนี้ปรากฏในหมู่ชาวจีนอพยพบางนางลี่ในช่วงแรกเช่นกัน ดังกรณี “เตี้ยพอไ้” ชาวจีนแถบคลองลำประโดงลึก ซึ่ง “เกิดเมืองจีน มาเมืองไทยแกยังไ้หางเปื้อน” (อินทร์ ทรัพย์สัน, สัมภาษณ์ 13 ธันวาคม 2544) หรือกรณี “ก๋ง” ของชาวบางนางลี่อีกรายที่ “เป็นคนจีน แม่บอกไ้เปื้อน ตอนมีแฟนยังมีเปื้อนอยู่เลย แกทำสวนที่นั่น” (สมาน บุญพยนต์, สัมภาษณ์ 21 พฤศจิกายน 2544) กระนั้นก็เป็นที่น่าสังเกตว่าชาวจีนอพยพบางนางลี่มีแนวโน้มที่จะเข้าเป็นส่วนหนึ่งของสังคมท้องถิ่นมากกว่าการแต่งงานเพียงด้านเดียว ดังกรณี “เตี้ย” ของชาวบางนางลี่รายหนึ่ง ซึ่ง “ไม่เลือกคบคน แล้วส่วนใหญ่เตี้ยจะคบคนไทย” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) นอกจากนี้ ชาวจีนอพยพพยายามเรียนรู้ธรรมเนียมปฏิบัติในวัฒนธรรมไทยเพื่อความอยู่รอด เช่น การอ่อนน้อมถ่อมตนแม้จะถูกดูหมิ่นเหยียดหยาม การคบหา “นักเลง” เพื่อจะได้สามารถพึ่งพาได้ยามถูกข่มเหงรังแก ดังที่ชาวบางนางลี่รายหนึ่งเล่าว่า “เตี้ยว่าต้องคบนักเลงคนกว้างขวาง จะได้พึ่งพาได้” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 4 ตุลาคม 2545) โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการแสดงความเคารพต่อผู้นำทางการท้องถิ่น เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ดังกรณีชาวบางนางลี่รายหนึ่ง ซึ่ง “เมื่อก่อนสมัยอยู่บางแคต้องเอาไปให้กำนันปฐมนทุกปี เปิด ไ้ ขนมห เหล้า ต้องพายเรือไปให้ปีละ 2 ครั้ง คนจีนนี้เขาจะเอาของไปให้พวกผู้นำทางการ ก็เป็นพวกหมูเห็ดเป็ดไ้” (เพ็งอ้ง)

ขณะเดียวกันชาวจีนอพยพยังมีแนวโน้มที่จะปฏิบัติตนเป็นพุทธมามกะที่ดีในบริบทสังคมวัฒนธรรมไทย ดังจะเห็นได้จากการที่แม้ชาวจีนจะรวมตัวกันสร้างศาลเจ้าและโรงเจ ทว่า “คนจีนต้องทำบุญก่อนถึงจะไหว้เจ้า เขา

²³ และนักประวัติศาสตร์รายเดียวกันยังตั้งข้อสังเกตว่าชาวจีนอพยพกลุ่มนี้มักจะประสบความสำเร็จทางเศรษฐกิจมากกว่าชาวไทย ซึ่งนอกจากจะเป็นเพราะแรงผลักดันในการเดินทางมาเสี่ยงโชคแล้ว ส่วนหนึ่งเป็นเพราะชาวจีนเหล่านี้อยู่ในระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรามาก่อน ขณะที่ชาวไทยยังอยู่ก้ำกึ่งระหว่างเศรษฐกิจเพื่อยังชีพและเพื่อการตลาด (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2527: 108-9)

ถือว่าพระใหญ่กว่า หรือบางที่เขาได้เมียคนไทยก็ให้เมียไปวัด ไปวัดอาจให้ลูกเมียไป แต่เรื่องใส่บาตรนี้ใส่กันหมด” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 4 ตุลาคม 2545) โดยเฉพาะชาวจีนจำนวนมากบริจาคหรือซื้อที่ดินและบริจาคทรัพย์สำหรับสร้างวัดริมแม่น้ำแม่กลองทั้งในเขต อ.อัมพวา และ อ.บางคนที จำนวนหลายวัด (เดช พุ่มคชา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) หรือในเขตที่ถัดเข้ามา “ในอุโบสถ” ก็มีชาวจีนบริจาคที่ดินและทรัพย์สำหรับ การสร้างวัดจำนวนมากเช่นกัน ดังกรณีวัดราษฎร์พัฒนารามหรือที่เรียกกันในบ้านบางนางลี่ว่าวัดใหม่ยายเกลียว สร้างขึ้นโดยนางเกลียว ไตวัฒนา และนายแถม ไตวัฒนา สองแม่ลูกเชื้อสายจีนซึ่งประกอบอาชีพทำน้ำตาลมะพร้าวบ้านบางนางลี่และทำกิจการโรงพิมพ์ที่ จ.ราชบุรี ควบคู่ไปด้วย โดยทั้งสองได้บริจาคทรัพย์และที่ดิน จำนวน 8 ไร่เศษเพื่อสร้างวัดประจำตำบลบางนางลี่เมื่อปี พ.ศ. 2516 และได้ถวายบ้านนางเกลียวให้เป็นกุฏิหลังแรกของวัด นอกจากนี้ ขณะที่ชีวิตแม่ลูกทั้งสองยังได้ร่วมกันบริจาคทรัพย์บำรุงศาสนาให้แก่วัดต่างๆ และร่วมกัน บริจาคทรัพย์ทอดกฐินเป็นจำนวน 13 วัด และหลังจากที่นางเกลียวถึงแก่กรรม นายแถมยังได้ทอดกฐินและผ้าป่า เป็นประจำเสมอมา (รายละเอียดดู เสวก ธรรมศิริพงษ์ 2543: 10-1) โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ชาวจีนอพยพบางรายยัง รับผิดชอบด้านไสยศาสตร์ของชาวไทยด้วย ดังกรณี “เตี้ย” ของชาวบางนางลี่รายหนึ่งที่ “เชื่อเรื่องเวทย์มนตร์ คาถา สักน้ำมันทั้งตัว ไปสักที่เขาช้าง ปากท่อ เอาเรือไปจอดสะพาน แล้วเดินลัดทุ่งไป ไปกับคนไทยเพื่อนๆ กัน” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 12 สิงหาคม 2545) เหล่านี้เป็นต้น

ภาพที่ 7 แสดงวัดราษฎร์พัฒนารามหรือวัดใหม่ยายเกลียว

ในทางกลับกัน ชาวจีนอพยพได้นำรูปแบบวัฒนธรรมจีนเข้ามาเผยแพร่ในบ้านบางนางลี่หลายด้านเช่นกัน ดังกรณีธรรมเนียมการปลูกสร้างบ้านเรือนที่แต่เดิมชาวสวนแถบนี้สร้างบ้านด้วยไม้ไผ่ ดังที่ชาวบางนางลี่รายหนึ่ง เล่าว่า “เมื่อก่อนคนแถวนี้เขาปลูกบ้านขัดแตะ ผมโตขึ้นมายังทันขัดแตะบางบ้าน” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, สัมภาษณ์ 4 ตุลาคม 2545) ซึ่งแต่เดิมเป็นลักษณะการปลูกสร้างบ้านเรือนของชาวไทยส่วนใหญ่ เรียกว่าเรือน เครื่องผูก นิยมสร้างด้วยไม้ไผ่ เพราะหาง่าย ปลูกง่าย โตเร็ว อีกทั้งการก่อสร้างไม่ต้องใช้แรงงานจำนวนมาก อาศัย การขอแรงจากเพื่อนบ้าน และเมื่อหมดอายุก็สามารถปลูกใหม่ได้ง่ายและเร็ว ส่วนใหญ่มักเป็นเรือนเดี่ยว ขณะที่

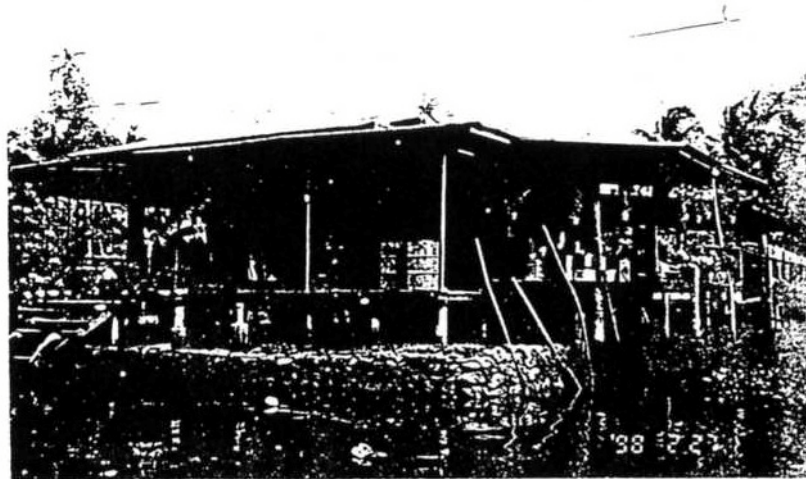
บรรดาเรือนหมู่และเรือนที่ใช้ไม้จริงที่เรียกว่าเรือนเครื่องสับนั้นมีน้อย มักเป็นของครอบครัวบุคคลที่เป็นเจ้าขุนมูลนาย ทว่าตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ลงมาหลังจากที่คนจีนเข้ามาตั้งหลักแหล่งและทำการค้าขายส่งผลให้ผู้คนมีเงินและเริ่มปลูกสร้างบ้านเรือนด้วยไม้จริง ขณะเดียวกันก็เกิดโรงเลื่อยและการผลิตฝาประตูหน้าต่างและองค์ประกอบต่างๆ ขาย เช่น ฝาปลูกฟัก ฝาปะก้น ฝาสายบัว ฝาเพ็ญ และการฉลุลวดลายต่างๆ ซึ่งส่วนใหญ่ดำเนินการโดยชาวจีน (รายละเอียดดู ศรีศักร วัลลิโภดม 2544: 131-4) โดยในย่านบางนางลี่ โรงเลื่อยมักตั้งอยู่บริเวณปากคลองสายใหญ่สบแม่น้ำแม่กลอง เช่น ปากคลองบางแค ปากคลองบางนางลี่ ส่งผลให้ผู้คนย่านบางนางลี่สมัยต่อมาปลูกสร้างบ้านเรือนด้วยไม้จากโรงเลื่อยจำนวนมาก โดย “เวลาสร้างบ้านไปสั่งไม้เข้ามา สมัยก่อนโรงเลื่อยเขาจะมีเรือมาส่งถึงที่” (บุญส่ง เตียรรัตนวรา, สัมภาษณ์ 4 ตุลาคม 2545) ขณะที่ช่างไม้ที่สร้างบ้านเรือนมักเป็นชาวจีนดังจะไดกล่าวถึงโดยละเอียดต่อไป

ภาพที่ 8 แสดงบ้านเรือนฝาขัดแตะ

ขณะที่บ้านเรือนของชาวจีนแตกต่างไปจากผู้คนท้องถิ่นทั้งบริเวณที่ตั้งและรูปแบบทางสถาปัตยกรรม โดยนอกจากจะนิยมปลูกสร้างบ้านเรือนบริเวณปากคลองสายใหญ่สบแม่น้ำแม่กลอง บริเวณที่ลำคลองสายต่างๆ สบกัน รวมทั้งบริเวณริมคลองสายใหญ่ ชาวจีนนิยมปลูกสร้างบ้านเรือนเป็นห้องแถวยาวประมาณ 2-3 ห้อง และนิยมสร้างเหล็กดัดกันบริเวณประตูและหน้าต่าง โดยนอกจากเป็นที่พักอาศัย บ้านเรือนชาวจีนยังถูกใช้เป็นสถานที่ค้าขายและประกอบกิจการต่างๆ ในเวลาเดียวกัน ดังแสดงในภาพที่ 9

ภาพที่ 9 แสดงร้านค้าห้องแถวชาวจีนบริเวณคลองสบกัน

นอกจากนี้ วัฒนธรรมจีนบางส่วนได้แพร่เข้ามาอยู่ในวิถีชีวิตของผู้คนย่านบางนางลี่ด้วย เช่น การถวายกาแฟพระช่วงกลางคืน การตักน้ำชาในช่วงงานพิธีทางพุทธศาสนา หรือชนิดอาหารที่จัดเลี้ยงตามงานบวช งานแต่งงาน งานศพ และงานบุญประเพณีต่างๆ มักจะมีอาหารของชาวจีนประกอบอยู่ด้วย เช่น จับฉ่าย ไข่พะโล้ ผัดหมี่ ฯลฯ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือธรรมเนียมการสูบฝิ่น ซึ่งแม้เจ้าของโรงฝิ่นและผู้สูบฝิ่นส่วนใหญ่เป็นชาวจีน แต่มีชาวไทยบางรายไปสูบฝิ่นที่โรงฝิ่นเช่นกัน ดังที่อดีตเด็กพายเรือจ้างไปส่งคนที่โรงฝิ่นเล่าว่า “โรงฝิ่นอยู่ริมแม่น้ำ เป็นแพลอย เป็นของคนจีน ที่คลองบางลี่ก็มีแต่เล็กกว่า จะไม่อยู่ติดกับใคร ผมเคยถูกว่าจ้างไปส่งคนติดฝิ่นไปโรงฝิ่นที่ปากน้ำ แล้วนอนรอในเรือ คนสูบเป็นคนเชื้อสายจีนเยอะ แต่คนไทยก็มี” (เจริญ ถือตรง, ประชุมกลุ่ม 3 พฤษภาคม 2546) น่าสนใจที่ชนชั้นเจ้านายบางรายติดฝิ่นจนต้องขายทรัพย์สินและที่ดินเพื่อนำเงินมาซื้อฝิ่นสูบจนหมดสิ้น ส่งผลให้ลูกหลานต้องเช่าที่นาคนอื่นทำ ดังกรณีหลวงวิจิต ซึ่ง “มีที่นาเยอะ แต่เขา ‘เข้ากล้อง’ [สูบฝิ่น] หมด ลูกหลานเขาเลยไม่มีที่นา ต้องเช่าที่นาเขา” (เจือ อยู่คู่ล้ำ, สัมภาษณ์ 20 พฤศจิกายน 2544)

ภาพที่ 10 แสดงการดื่มชาในพิธีฉลองนาค

ขณะเดียวกันรูปแบบสถาปัตยกรรมและศิลปะแบบจีนบางประการได้แพร่กระจายมายังย่านนี้ ดังจะเห็นได้จากการนิมสร้างเก๋งจีนบริเวณทำน้าของวัดริมฝั่งแม่น้ำแม่กลอง เช่น บริเวณหน้าวัดทองคั้ง “มีเก๋งจีน 2 หลัง อยู่ติดกำแพงประตูทางเข้า แล้วเมื่อก่อนข้างในโบสถ์เป็นพื้นหินอ่อน แต่ว่าสมัยหลวงพ่ोजенถูกปล้นเททับ” (บุญส่ง เดียวรัตนวรา, ประชุมกลุ่ม 3 พฤษภาคม 2546) ขณะที่ในแง่ศิลปะ ลักษณะประตูที่ปรากฏบนผนังภาพเขียนในกุฏิ วัดบางแคใหญ่ ซึ่งส่วนบนมีตัวมุ่มเฉียงทั้งสองข้าง “เป็นทำนองได้รับอิทธิพลจากจีนเต็มที” (น.ณ ปากน้ำ 2534: 10) เช่นเดียวกับในส่วนของภาพเขียน ซึ่ง “จะเห็นสถาปัตยกรรมเรือนไทยฝาดังใช้น้ำต่างกลม (คือน้ำต่างหยาง) และน้ำต่างสี่เหลี่ยมจัตุรัส (คือหยิน) ในเรือนเดียวกัน ตามคติหยินหยางของจีน” (เพ็งอ้าง)

ภาพที่ 11 แสดงเก๋งจีนบริเวณหน้าวัดทองคั้ง

ประการสำคัญ ชาวจีนได้นำวัฒนธรรมการเพาะปลูกแบบยกร่องเข้ามาเผยแพร่ในย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียง ดังจะเห็นได้จากการที่ชาวบางนางลี่นิยมว่าจ้างแรงงานชาวจีนอพยพในการยกร่องสวนปลูกพืชผักและมะพร้าว ดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ เช่นเดียวกับข้อสังเกตของนักวิชาการด้านประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมที่ระบุว่า “จากรูปแบบและวิธีการทำสวนแบบยกร่องและปลูกไม้ผลทางเศรษฐกิจหลายชนิด ทำให้แลเห็นชัดว่าคนเหล่านี้คงไม่ใช่คนพื้นเมืองเดิมในท้องถิ่นอย่างแน่นอน เพราะมีลักษณะเป็นของคนในประเทศจีนตอนใต้โดยตรง ซึ่งก็ยิ่งทำเหมือนๆ กับที่มณฑลกวางตุ้งและกวางสีในปัจจุบัน การเกิดขึ้นของสังคมชาวสวนตามบ้านเมืองใกล้ทะเลตามลำแม่น้ำใหญ่คือสิ่งที่สะท้อนให้เห็นการเข้ามาของคนจากภายนอกโดยเฉพาะจีนตอนใต้อย่างต่อเนื่องที่มีการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมในเขตทะเลตมและปายาเลนอย่างชัดเจน” (ศรีศักร วัลลิโภดม 2544: 101-2 และดู ศรีศักร วัลลิโภดม 2545: 58-9 ประกอบ)

อย่างไรก็ดี ถึงแม้การทำสวนยกร่องย่านบางนางลี่จะได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมการทำสวนของชาวจีน แต่สวนยกร่องย่านบางนางลี่กับสวนยกร่องของชาวจีนแตกต่างกันทั้งในเชิงรูปแบบและมโนทัศน์ (เสมอชัย พูลสุวรรณ, สนทนาสวนตัว 18 กุมภาพันธ์ 2546) เช่น สวนยกร่องของชาวจีนจะมีลักษณะโค้งเตี้ยน หรือที่เรียกว่า “สวนเตี้ยน” หรือ “สวนทุ่ง” บนคันร่องจะมีแต่พืชผักที่ปลูกเป็นแถวเป็นแนว ไม่มีวัชพืชหรือพืชประเภทอื่นขึ้นปะปน ขณะเดียวกันก็มีการรดน้ำช่วงเช้าและเย็น มีการดูแลอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอ โดยเฉพาะการให้ปุ๋ย เพื่อจะได้ผลผลิตที่ดีที่สุดลาด สวนผักแถบดำเนินสะดวกเป็นตัวอย่างที่ดีของสวนเตี้ยนหรือสวนทุ่งของชาวจีนในลักษณะที่ว่านี้²⁴ ขณะที่สวนยกร่องย่านบางนางลี่นอกจากพืชหลักบนคันร่องไม่ใช่ “ผักจีน” จำพวกคะน้า กวางตุ้ง ฯลฯ แต่เป็นมะพร้าวตาลซึ่งปลูกควบคู่กับไม้ผลชนิดต่างๆ อาทิ มะม่วง ส้มโอ ฯลฯ ปะปนกัน การทำสวนยกร่องย่านบางนางลี่ไม่ได้ดูแลอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอ ไม่ต้องดายหญ้าให้ดูโล่งเตียนตลอดเวลา ไม่จำเป็นต้องใส่ปุ๋ยมากเท่า และไม่จำ

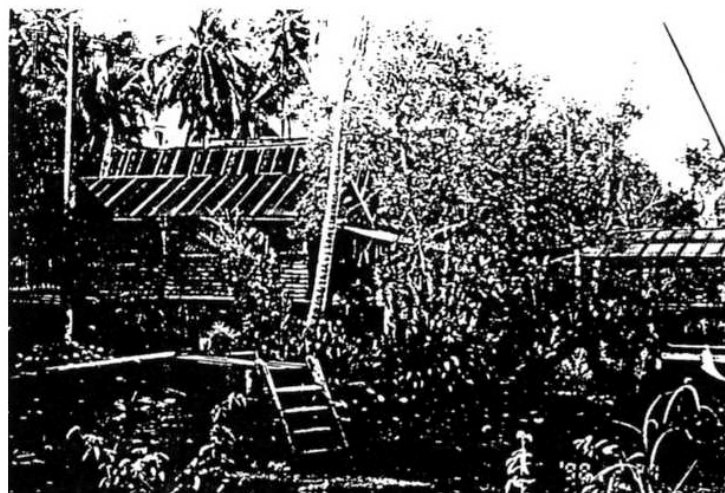
²⁴ ดังที่งานศึกษาพัฒนาการระบบสวนยกร่องย่านดำเนินสะดวกขึ้นหนึ่งระบุว่า “ชาวจีนอพยพและลูกหลานได้พัฒนาระบบการเกษตรที่มีลักษณะเฉพาะในที่ลุ่มแถบดำเนินสะดวก พวกเขาได้พัฒนาระบบยกร่องเพื่อป้องกันน้ำท่วม และได้ขุดเครือข่ายลำคลองขนาดใหญ่เพื่อระบายน้ำและการชลประทานตลอดทั้งปี เพื่อจะได้สามารถปลูกพืชผักและไม้ผลนานาชนิด” (Cheyroux 2003: 157)

เป็นต้องให้น้ำ เนื่องจากระบบการไหลเวียนของน้ำเข้าออกท้องร่องเป็นวิธีการให้น้ำที่สมบูรณ์อยู่ในตัวดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งผลผลิตในสวนย่านบางนางลี่สมัยนี้ไม่ได้ถูกนำจำหน่ายในตลาดทั้งหมด บางส่วนถูกเก็บไว้เพื่อบริโภคในครัวเรือนและเป็นของกำนัลญาติมิตร ซึ่งความแตกต่างเหล่านี้วางอยู่บนระบบเศรษฐกิจรวมถึงโลกทัศน์และวัฒนธรรมที่ต่างกันเป็นสำคัญ ดังจะได้กล่าวถึงโดยละเอียดต่อไป

3.2.2 การแพร่กระจายของรูปแบบวัฒนธรรมมอญและการปฏิเสธ

แม้ไม่ปรากฏว่าย่านบางนางลี่มีครัวเรือนใดสืบเชื้อสายมาจากชนชาติมอญเหมือนเช่นในเขต จ.ราชบุรี หรือในเขต อ.เมือง จ.สมุทรสงคราม แต่รูปแบบวัฒนธรรมมอญได้แพร่กระจายในย่านบางนางลี่และบริเวณใกล้เคียงหลายลักษณะ นับตั้งแต่ในส่วนของปลูกสร้างบ้านเรือนที่พบว่าบ้านเรือนริมน้ำสมัยก่อนส่วนหนึ่งเป็นเรือนฝากระดานและปลูกขวางลำคลอง แทนที่จะปลูกขนานไปตามลำน้ำ ดังกรณีบ้านเรือนหลังด้านล้างซึ่งตั้งอยู่ริมคลองบางนางลี่บริเวณหน้าวัดวรภูมิ

ภาพที่ 12 แสดงบ้านเรือนบริเวณหน้าวัดวรภูมิที่ปลูก “ขวางคลอง”

ทั้งนี้ การปลูกสร้างบ้านเรือนลักษณะ “ขวางคลอง” ข้างต้นคล้ายคลึงกับลักษณะการปลูกสร้างบ้านเรือนของชาวมอญที่เรียกว่า “มอญขวาง” ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนิพนธ์ไว้เมื่อคราวเสด็จประพาสผ่านชุมชนชาวมอญแถบ จ.ราชบุรี ว่า “บ้านเรือนก็มีฝากระดานหลายหลัง ตั้งอยู่ริมหาดทั้ง 2 ฝากแม่น้ำหลายสิบหลัง...แต่มักจะปลูกขวางแม่น้ำ เหมือนอย่างเช่นที่ปากเกร็ด เห็นจะเป็นธรรมเนียมพวกมอญใช้อย่างนั้น” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อ้างใน ส.พลายน้อย 2544: 247) ซึ่งสาเหตุที่ชาวมอญนิยมสร้างบ้านขวางคลองไม่ได้สืบเนื่องมาจากคำสอน กฎเกณฑ์ หรือข้อห้ามต่างๆ ของชาวมอญโดยตรง เพราะคัมภีร์โลกสิทธิ์ที่กล่าวถึงคำสอน กฎเกณฑ์ และข้อห้ามต่างๆ ของมอญ ตอนที่เกี่ยวกับการปลูกสร้างบ้านตั้งแต่ข้อสุตรบ้านจนถึงข้อตั้งเสาใหญ่เสาเล็ก ไม่มีคำสอนหรือข้อห้ามเกี่ยวกับการสร้างบ้านเรือนขวางคลองหรือตะวัน (รายละเอียดดูจวน เครือวิชมยาจารย์ 2537: 28-48) แต่ได้มีผู้พยายามให้ข้อสันนิษฐานหรือคำอธิบายการปลูกบ้านเรือนขวาง

คลองของชาวมอญว่าเป็นเพราะหากปลูกสร้างบ้านเรือนขนานกับแม่น้ำ “เวลาเอาศพออกก็ต้องทะลุฝาออกทางด้านข้าง ซึ่งไม่สะดวกเพราะไม่มีประตู จึงต้องปลูกเรือนขวางคลองหรือหันหน้าเรือนไปทางทิศเหนือ” (ส.พลายน้อย 2544: 246-7) หรือเป็นเพราะ “น้ำจะประสงคเอาด้านซีกรับแดด เพราะแม่น้ำตรงนั้นยาวตามเหนือลงมาได้จึงเห็นขวางแม่น้ำ ปลูกเช่นนั้นหันหน้าเรือนไปทางทิศเหนือ มีพะไลหลังคาบังลมหนาว ด้านใต้ฝาเรือนก็ไม่ถูกแดดเผาและรับลมได้ ดูก็เหมาะทั้งสี่ทิศ” (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ อ้างใน ส.พลายน้อย 2544: 247)

รูปแบบวัฒนธรรมมอญประการที่สองที่แพร่กระจายในย่านบางนางลี่คือการสร้างเสนาหส์ในบริเวณวัดต่างๆ²⁵ กล่าวคือ เมื่อก่อนวัดแถบนี้ ไม่ว่าจะเป็นวัดธรรมิโก วัดบางแคกลาง วัดปรกสุทธาราม วัดบางแคใหญ่ ฯลฯ ต่างมีเสนาหส์อยู่ในบริเวณวัด โดยเสนาหส์วัดธรรมิโก “เมื่อก่อนอยู่ตรงศาลาท่าน้ำ ไปทางสะพาน 2 วา มีต้นเข็มอยู่ต้น ต้นจิกอยู่ต้น” (รองเจ้าอาวาสวัดธรรมิโก, สัมภาษณ์ 22 มีนาคม 2546) เช่นเดียวกับวัดบางสะแก แถบแคแถมที่ “หนึ่งนั้นทำด้วยสัมฤทธิ์นะ วัดบางสะแกมีหนึ่งตั้ง 4 ตัว เขาเอาตัวหนึ่งสิดไว้ที่ยอดเสนาหส์ๆ ตั้ง 8-9 วา ประดับกระจก ปิดทองร่องชาด” (ลุงแหง, สัมภาษณ์ใน อาภรณ์ จันทรสมวงศ์ 2541: 131-2)

รูปแบบวัฒนธรรมมอญประการที่สามคือประเพณีการเล่นในช่วงสงกรานต์ ทั้งนี้ ในช่วงก่อนทศวรรษ 2510 เมื่อถึงเทศกาลสงกรานต์ นอกจากกวนข้าวเหนียวแดง กาละแม ทำข้าวต้มมัด สำหรับทำบุญใส่บาตรและแจกจ่ายญาติผู้ใหญ่และเพื่อนบ้าน รดน้ำและขอพรจากผู้สูงอายุ สงกราน้ำพระพุทธรูปและหลวงพ่อบำทำบุญกระตูกและถวายปัจจัยพระภิกษุสามเณร ฯลฯ ชาวบางนางลี่ยังนิยมไปเล่นตาม “บ่อน” ต่างๆ ในวัดรวมทั้งบริเวณที่คลองสบกกัน เช่น บ่อนสะบ้า บ่อนมอญซ่อนผ้า โดย “คนหมู่ 2 หมู่ 3 [ต.บางนางลี่] จะมาทำบุญที่วัดบางแคกลาง สงกรานต์จะเล่นมอญซ่อนผ้า สะบ้า เล่นที่วัด แล้วก็ที่โรงเรียนบ้านบางลี่ เมื่อก่อนบ้านก้านอยู่ตรงนั้น เขาเล่นตรงนั้นเพราะว่าเป็นศูนย์รวม คนทางฝั่งบางแคก็ข้ามมาเล่นด้วย เล่นกันตั้ง 7 วัน” (จ. สุวรรณรัตน์, สัมภาษณ์ 31 ตุลาคม 2544) ซึ่งการเล่นสะบ้าในช่วงเทศกาลสงกรานต์ดังกล่าวมักถูกจัดให้เป็นธรรมเนียมการเล่นของชาวมอญ ดังที่พบว่าย่านที่มีชาวมอญอาศัยอยู่กันหนาแน่นจะมีการจัดงานเทศกาลสงกรานต์ใหญ่โต นอกจากมีขบวนแห่ปลาไปปล่อยแล้วยังมีการเล่นสะบ้ากันอย่างครึกครื้น (ส.พลายน้อย 2544: 258) เช่นเดียวกับย่านชาวมอญ แถบวัดปทุมคงคาว่าสที่ปัจจุบันยังคงมีการเล่นต่างๆ ข้างต้นในเทศกาลสงกรานต์ โดยเฉพาะที่วัดศรัทธาธรรมซึ่งเป็นวัดมอญดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้

เช่นเดียวกับการพายเรือชอทานซึ่งคล้ายคลึงกับรูปแบบวัฒนธรรมมอญ กล่าวคือ ในช่วงเทศกาลสารทไทย นอกจากกวนกระยาสารทแจกจ่ายกันและนำไปทำบุญที่วัด ช่วงกลางวันชาวบางนางลี่บางกลุ่มจะพายเรือชอ

²⁵ เสนาหส์เป็นสัญลักษณ์ของวัดมอญ คัมภีร์โลกสมุตติ ระบุแบบการตั้งเสนาหส์ว่า “ทางทิศตะวันออกของวัด ทางทิศตะวันออกของบ้าน ตั้งเสนาหส์ไว้ (เสนาหส์) เสาหนึ่งต้องเจาะรูทะลุตรงกลาง ขนาบด้วยไม้สองข้าง (ขาตะเกียบ) จึงตั้งได้ ตั้งเสนาแล้ว ต้องบูชาพระพุทธรูป และเจริญพระพุทธมนต์ ถ้าตั้งสถานที่ไม่ถูกใจแล้ว ถอนขึ้นมาย้ายไปตั้งที่อื่นอีกไม่ได้ ถ้าทำอย่างนั้น เจ้าของเสนาหส์นั้น อายุสั้น ทุกข์ยากถึงแก่ชีวิตก็ได้ ถ้าเป็นเสนาหส์จะทะลุตรงกลางขนาบด้วยไม้สองข้างย้ายไปตั้งที่อื่นย่อมทำได้ แต่ต้องเจริญพระพุทธมนต์ใหญ่ ผ้าแขวนห้อยที่เสนาหส์เอาไว้ใหม่อีกไม่ได้ ให้พระภิกษุ มานเอาขึ้นไว้ได้” (จวน เครือวิเศษยาจารย์ 2537: 187) ทั้งนี้ นอกจากเสนาหส์แล้ว สัญลักษณ์วัดมอญอีกประการคือพระสถูปเจดีย์แบบมอญ ดังกรณีชุมชนมอญแถบบ้านโป่ง โพธาราม ซึ่งได้สร้างวัดขึ้นเป็นศูนย์กลางของท้องถิ่นในลักษณะที่คงเอกลักษณ์ของตนเองไว้ คือ วัดมอญทุกวัดมีการสร้างพระสถูปเจดีย์แบบมอญไว้บริเวณหน้าโบสถ์หรือหน้าวัดเพื่อการเคารพบูชาและประกอบพิธีกรรม (ศรีศักร วัลลิโภดม 2536: 53)

ทานขอกระยาสารรับประทานรวมทั้งขอเงินสำหรับซื้อสุราดื่มกิน ดังที่อดีต “หัวโจก” พายเรือขอทานรายหนึ่งเล่าว่า “สมัยนั้นฉันเป็นหัวโจกพายเรือขอทาน พอเมาก็ไปพายเรือขอเงินกินเหล้ากันดีกว่า ออกไปไม่เกิน 4 คน พายหัวพายท้าย ก็เตรียมฉิ่งฉาบ กระป๋อง เคาะป๊อกแป๊ก หรือเอาโคลนยัดปากกระบอกตาล แล้วตีให้ดังเป็นกลอง หรือเอาไหกระเทียมหรือสมัยใหม่เอาหนังสือตีมาตีเป็นเสียงดัง พอไปถึงหน้าบ้านก็ร้องรำทำเพลง ตามองตา วันเพ็ญเดือนสิบสอง เพลงตามองตานี้ตั้งแต่รุ่นชวด แล้วเชื่อว่าเมื่อก่อนเป็นเพลงกล่อมเด็ก แล้วตอนหลังมีเพลงดาวพระศุกร์ แต่ตามองตากับวันเพ็ญเดือนสิบสองจะดังมาก พอร้องเพลงเจ้าของบ้านได้ยินก็ลงมาเอากระยาสารมาให้ บางบ้านเขาก็ให้เงินไปซื้อเหล้า เราก็ให้ศีลให้พร ก็ว่าขอให้มีความสุขความเจริญ ก็มีบางบ้านเขาไม่ให้ก็ไม่ว่าอะไร แต่คนขอเขาก็รู้ว่าบ้านไหนเขามีไม่มี เวลาขอก็ขอคั้นสองคั้นเล็ก คั้นหนึ่งก็สัก 10 บ้านหรือไม่ถึง ก็ขอเป็นพิธีๆ เท่านั้นแหละ มันสืบทอดมาแต่รุ่นชวด” (ประดิษฐ์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 26 พฤษภาคม 2546 และประชุมกลุ่ม, 3 พฤษภาคม 2546) ซึ่งการพายเรือขอทานในลักษณะดังกล่าวนี้คล้ายคลึงกับการละเล่นของชาวมอญในการเรียไร่ข้าวสารและสิ่งของต่างๆ สำหรับใช้ในการทอดผ้าป่า เรียกว่า “เจ้าขาว” โดยจะลงเรือพายเล็กๆ จุดตะเกียงดวงหนึ่ง พอให้มีแสง เอาผ้าคลุมหน้าแบบคนขอทาน มีขอและโหนดไปด้วย เมื่อไปถึงบ้านใดก็ร้องขอขนมและข้าวสารเป็นเพลงว่า

“เจ้าขาวลาละลอก	หอมดอกดอกเอี่ยมมณฑา
เจ้าพระคุณ	มาทำบุญมาทอดผ้าป่า
(ลูกคู่) เฮ้ลา เจ้าเอย”	
เมื่อเจ้าของบ้านให้แล้วก็จะร้องให้พรว่า	
“เจ้าขาวลาละลอก	หอมดอกดอกเอี่ยมขจร
ทำบุญกับลูกแล้ว	ลูกแก้วจะให้พร
เชิญเอาขันสาคร	มารับพร ลูกเอย
(ลูกคู่) เฮ้ลา เจ้าเอย”	
(ส.พลายน้อย 2544: 273)	

หรือกรณีนับถือผีเรือนซึ่งชาวบางนางลี่ “ทุกบ้านมีผีเรือน เขาจะเอากระพุกใส่ถาดไว้ในห้อง หรือบางทีเขาก็ไว้บนช่อ” (สายชล กลิ่นเทศ, ประชุมกลุ่ม 3 พฤษภาคม 2546) และ “เมื่อก่อนกระดุกปู่ย่าตายเขาทำโกฐเก็บกระดุกไว้ที่บ้าน เมื่อก่อนเขาจะมีหิ้งไว้กระดุก ของปู่ย่าตายาย 4-5 โกศ ถึงช่วงสงกรานต์ก็นิมนต์พระมาเลี้ยงเพล ทำบุญกระดุก ตอนหลังเขาก็ยกไปทำบุญที่วัด ก็เอาปัจจัยใส่ของถวายพระไป” (ประดิษฐ์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 26 พฤษภาคม 2546) ขณะเดียวกันในพิธีแต่งงานจะมีการไหว้ผี โดยหากเป็นการแต่งงานตามปกติการไหว้ผีจะกระทำควบคู่ไปกับพิธีกรรมทางศาสนาอื่นๆ โดยเฉพาะมีการนิมนต์พระมาทำพิธี แต่หากเป็นการแต่งงานที่เกิดขึ้นในกรณีพิเศษ เช่น การหนีตามกัน หัวใจสำคัญของพิธีจะอยู่ที่การไหว้ผีฝ่ายเจ้าสาว ไม่มีการนิมนต์พระมาสวด และไม่มีขบวนแห่ฮ้อย ดังที่ว่า “ช่วงสงกรานต์หนุ่มสาวก็จะหายกันไป แล้วค่อยกลับมาไหว้ผีทีหลัง รูปแบบการแต่งงานเมื่อก่อนเป็นการตามกันไปเป็นส่วนมาก จะแต่งงานก็เฉพาะพวกมีสตางค์ที่เขาจะจับให้แต่ง เป็นคล้ายๆ การคลุมถุงชน เสียเงินเยอะ แต่เสียผีจะเสียเงินถูกกว่า สมัยก่อนแต่งไม่มี มีแต่การหนีพากัน ถ้าไปสู่ขอเขาจะเรียกเงินเยอะ

การแต่งงานมีอ้อย มีพระ แต่ให้ผีไม่มีอ้อย ไม่มีพระมาสด” (เยียม หาดสมบัติ, ประชุมกลุ่ม 3 พฤษภาคม 2546) ซึ่งการนับถือผีและการให้ผีในพิธีแต่งงานดังกล่าวมีความคล้ายคลึงกับวัฒนธรรมมอญ เพราะชาวมอญนับถือผีประจำตระกูลหรือผีปู่ย่าตายาย โดยลูกชายคนหัวปีเป็นผู้รับช่วงผีประจำตระกูลต่อไปจากบิดา ขณะที่ในพิธีสู่ขอเจ้าสาวจะต้องมีการให้ผีประจำตระกูลของฝ่ายหญิงหรือผีเรือนก่อน และในวันแต่งงานต้องมีการให้ผีอีกครั้ง เครื่องให้ผีจะต้องไปวางไว้ที่เสาเอกของบ้านเจ้าสาว ประกอบด้วย ไก่ ปลาอย่าง กุ้ง แกงผัก และเหล้า 1 ขวด และหลังจากแต่งงานแล้วคู่บ่าวสาวจะต้องไปให้ผีกันอีกครั้ง เป็นอันเสร็จพิธี (รายละเอียดดู ส.พลายน้อย 2544: 229-30, 232-3, 251-2)

ทั้งนี้ การแพร่กระจายของรูปแบบวัฒนธรรมมอญย่านบางนางลี่ดังกล่าวมีข้อควรพิจารณาบางประการ ประการแรก รูปแบบวัฒนธรรมดังกล่าวบางรูปแบบไม่เหมือนรูปแบบวัฒนธรรมมอญเสียทีเดียว ดังกรณีการนับถือผี ซึ่งบ้านเรือนชาวมอญมีเสาผีมุมบ้านหรือที่เสาเอกของเรือน มีหีบใส่ผ้าผีตั้งอยู่ เป็นที่สิงสถิตย์ของผีบรรพบุรุษของตระกูล (จวน เครือวิชฌยาจารย์ 2537: 49) ทว่าบ้านเรือนของชาวบางนางลี่ “ไม่มีเสาผี มีแต่โกฐใส่กระดูกไว้ในที่ที่เหมาะสม แต่ไม่ให้สูงกว่าพระ” (บุญส่ง เตียวรัตนวรา, ประชุมกลุ่ม 3 พฤษภาคม 2546) โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวบางนางลี่ไม่มีการสืบทอดผี เช่นเดียวกับกรณีพายเรือขอกทาน ซึ่งการพายเรือขอกทานของชาวมอญไม่ได้อยู่ในช่วงเทศกาลเดือนสิบสารทไทยเหมือนชาวบางนางลี่ แต่อยู่ในช่วงออกพรรษาซึ่งมักจะมีการทอดกฐินและผ้าป่า และขณะที่การร้องเพลงขอกทานของชาวมอญเป็นประเพณีที่ปฏิบัติกันในระดับชุมชนและมีเพลงสำหรับร้องอย่างเป็นแบบฉบับ การร้องเพลงขอกทานย่านบางนางลี่นอกจากจะไม่มีเพลงที่เป็นแบบฉบับ อีกทั้งยังปรับเปลี่ยนตามสมัยนิยมดังที่กล่าวแล้วก่อนหน้านี้ ประการสำคัญ การร้องเพลงขอกทานย่านบางนางลี่เป็นกิจกรรมสนุกสนานที่ออกจะโลดโผนคึกคะนองของผู้ชายจำนวนไม่มาก และมักจะเป็นกลุ่มที่ดื่มสุราเสียเป็นส่วนใหญ่ เนื่องจากชาวบางนางลี่โดยทั่วไปใจไม่กล้าพอ ดังที่อดีต “หัวโจก” พายเรือขอกทานย่านบางนางลี่กล่าวว่า “มีคนพายเรือขอไม่มาก แถวบ้านเรามีแค่ลำเดียว คนปกติไม่ค่อยออก มีแต่คนขี้เมาแน่แหละที่ออก คนขอกทานต้องหน้าด้านจริง ๆ คนดี ๆ เขาไม่ทำกันหรอก แล้วคนไปขอไม่มีผู้หญิง มีแต่ผู้ชาย กลางค้ำกลางคืนผู้หญิงใครจะกล้าเสี่ยง ตอนฉันหนุ่ม ๆ ยังมีการขอกทานอยู่ หายไปสัก 40-50 ปีแล้ว เพราะว่าคนขอประจำตายไปหมด แล้วบางคนเขาลึกซึ้งเพราะเบื่อหน่าย แต่ฉันลึกเพราะว่ายากเที่ยวมากกว่า ติดสาว แล้วรุ่นหลังฉันเขาก็ไม่ขอกันแล้ว คนรุ่นใหม่เขาไม่เอาแล้ว” (ประดิษฐ์ จันทรรอด, สัมภาษณ์ 26 พฤษภาคม 2546)

ประการที่สอง แม้มีรูปแบบเหมือนกัน แต่รูปแบบวัฒนธรรมบางรูปแบบได้แพร่หลายในสังคมไทยจนไม่อาจกล่าวได้ว่าเป็นรูปแบบวัฒนธรรมมอญเสียทีเดียว ดังกรณีการเล่นส่บ้าในวังเทศกาลสงกรานต์ที่ถือเป็นธรรมเนียมการละเล่นของชาวมอญ ทว่ากลับเป็นที่นิยมในหมู่ชาวไทยมาแต่โบราณ ดังที่จดหมายเหตุบันทึกไว้ว่าเมื่อปี จ.ศ. 1151 สมัยต้นรัชกาลที่ 1 เมื่อถึง “ตรุษสงกรานต์ดีเข้าบิณฑิ์เล่นส่บ้า ชายหนุ่มร้องเล่นโพลก” ซึ่งแสดงให้เห็นว่าการเล่นส่บ้าเป็นที่นิยมในสมัยรัชกาลที่ 1 มาก และไม่ได้เล่นเฉพาะชาวมอญเท่านั้น (ส.พลายน้อย 2544: 258, 266) เช่นเดียวกับในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งการเล่นส่บ้ายังเป็นที่นิยมอย่างแพร่หลาย ดังนิราศที่แต่งในสมัยรัชกาลที่ 5 เรื่องหนึ่งได้พรรณนาการเล่นส่บ้าที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามว่า

“พอมาสบพบปะพวกส่บ้า

เสียงเฮฮาเล่นกันลั่นวิหาร